

# नेवारी संस्कृतिको रूपरेखा

(नेपालायन भाग-२)

भूमिका

डा. पारिवेदश्वरप्रसाद  
तिमिस्तिना

डीन, मानविकी तथा सामाजिक  
अध्ययन संस्थान, वि. वि.

लेखक

डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी  
सम्पादक- नेपाल एण्टीक्वेरी

प्रकाशक

अफिस अफ नेपाल एण्टीक्वेरी

काठमाण्डू

प्रकाशक

अफिस अफ नेपाल एन्टीक्वेरी

२०/४०१ नक्साल काठमाण्डू नेपाल

प्रकाशन समय

साउन ५, २०२५

मूल्य:- रु. १/-

मुद्रक:-

श्री पुष्पबहादुर श्रेष्ठ

सेवक प्रिन्टिङ्ग प्रेस,

ढोकाटोल काठमाण्डू,

फोन नं. १४६५३

नेपालको बौद्धिक क्षेत्रमा विविध किसिमबाट योगदान  
दिइआउनुभएका प्रसिद्ध साहित्यकार र  
सहृदय व्यक्तित्वका धनी 'कविकेशरी'  
श्री चित्तधर 'हृदय' उपमा  
यो पुस्तक समर्पित छ ।

## भूमिका

डा० जगदीशचन्द्र रेग्मीज्यूले 'नेपालायन' नामक "लेखमाला" प्रकाशित गरी नेपालको भाषा, साहित्य, संस्कृति र इतिहास बारेमा लुकेका कुराहरू पाठक वर्गको सामु प्रस्तुत गर्दै आउनुभएकोले हाम्रो भाषा, साहित्य, संस्कृति र इतिहासको अध्ययनलाई ठूलो टेवा दिएको छ । 'नेपालायन', भाग २ मा प्रस्तुत गरिएको 'नेवारी संस्कृतिको रूपरेखा'ले पनि संस्कृति अध्ययन गर्ने व्यक्तिहरूको लागि ठूलो सहयोग पुग्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु । भविष्यमा 'नेपालायन'का अन्य अङ्कहरूमा हाम्रो भाषा, साहित्य, संस्कृति र इतिहास बारेमा अरु महकिला सामग्रीहरू प्रस्तुत हुनेछन् भन्ने आशा राखेको छु ।

**डा. पार्थिवेश्वर तिमिस्तिना**

डीन, मानविकी तथा सामाजिक  
अध्ययन संस्थान

## केही कुरा

२०३४ फागुन महिनामा 'नेपालायन'को भाग १ प्रकाशित गर्ने सीमान्त पाइएको थियो । अहिले २०३५ साउन महिनामा त्यसको यो दोस्रो भाग प्रकाशित हुन आएको छ । यो 'नेपालायन'को कमलाई मासिक प्रकाशनको रूप दिने प्रयत्न हुँदैछ । यसलाई सफल पार्नामा सबैको सहभावनको याचना गरिन्छ ।

'नेपालायन'को यो दोस्रो भागलाई नेपालका प्रख्यात विद्वान् डा. पाबिबेरेबर प्रसाद तिमिल्सिनाज्यूले भूमिका लेखिदिई हामीलाई अनुगृहीत गर्नु भएको छ । नेपालमा शिक्षाको क्षेत्रमा उहाँ यी तिमिल्सिना ज्यूले विभिन्न रूपबाट देन दिइआउनु भएको कुरा त प्रख्यात छ । तर उहाँको वैशिष्ट्य सबैसंग र विशेष गरी विद्याको क्षेत्रमा संलग्नहरू-प्रति अत्यन्त हादिक र आत्मीय व्यवहार गर्ने गुणमा रहेको छ । उहाँको यो वैशिष्ट्यले उहाँले पाइआउनु भएका अधिकार र शक्तिसँग सामञ्जस्य गरी मौखिक जगतमा राम्रो वातावरण त्पाउन ठूलो योगदान गर्दै आएको भनुभव हुन्छ ।

श्री बलराम 'श्रमजीवी'ले यसको प्रकाशनमा जति श्रम चरि-  
बिनुभएको छ त्यसको साटो धन्यवाद शब्दको उपयोग गरेर मात्र भ्याई-

देन होला । जहाँसे प्रस्तुत निवेदनकर्तालाई अन्य पक्षमा पनि दाजुले दिन सक्ने माया र मित्रले दिन सक्ने सल्लाहा पनि दिनुभएको छ ।

अनविन्ती किसिमबाट माया-दया, सल्लाहा र सहयोग दिने श्री विनोदकुमार देवकोटालाई थुङ्गाको भञ्जलि पनि समर्पित गर्ने चाहन्छु । नेपालको साहित्यिक क्षेत्रमा दिलोज्वानले संलग्न मित्र श्री रामभक्त क्षेत्रले पनि यस क्रममा धन्यवाद वाउनुपर्दछ । यसै क्रममा भाइ श्री रवीशचन्द्र रेग्मी तथा भतिजा श्री शिवेशचन्द्र रेग्मीलाई धन्यवाद ज्ञापित गरिन्छ ।

सबैमा शुभकामना व्यक्त गर्दै,

५ गते साउन

जगदीशचन्द्र रेग्मी

२०३५

# नेवारी संस्कृतिको रूपरेखा

नेपालासन  
भाग - २

## १. प्रावकथन

नेपाल राष्ट्रको व्यक्तित्वमा यहाँका बासिन्दा सबै जात-जातिको गौरव सम्मिलित भएको छ । तर कुनै जाति वा वर्गमा कुनै किसिमको विशेषता हुन्छ र कुनैमा आर्के कुनै किसिमको । यस्तै परिप्रेक्ष्यमा नेवार जातिको संक्षिप्त विश्लेषण यहाँ गर्ने खोजिएको छ ।

जातिवाचक नेवार नाम देश वा राष्ट्रवाचक नेपाल नामकै व्यावहारिक रूप हो भन्ने कुरा स्पष्ट छ । जसको विस्तृत व्याख्या पछि यथासमय गरिनेछ । अर्थात् नेपालका बासिन्दालाई पनि नेपाल (संस्कृतमा नेपालाः प्रयोग गरिएको देखिन्छ) भनिने गर्दा त्यस नामको देशका बासिन्दा पनि नेपाल (कुनै रूपको विभक्ति लगाएर) भनिने गर्दा★ यो नेवार जातिवाचक रूपमा पनि चलन पाएको

---

★ लिच्छविकालका दुई अभिलेखहरूमा यस्तो प्रयोग भएको पाइएको छ । लिच्छवि राजा वसन्तदेवको ई. ५१२ को टिप्टुङको अभिलेखमा 'स्वस्ति नैपालेभ्यः' लेखिएको छ । यही प्रयोग उही ठाउँमा अनुवर्मेन्ले ई. ६१६ तिर राखेको अभिलेखमा पनि भएको छ (हेमन्त राणा, धनवज्र बज्राचार्य-टिप्टुङ-चितनाथ भेकको ऐतिहासिक सामग्री, वि. वि. २०२९ पृ. १४-१५) ।

देखिन्छ । मध्यकालतिरदेखि विज्ञान नेपाल राज्य टुक्रिन थाल्दा त्यस राज्यको राजधानी भेक-उपत्यकालाई मात्र नेपाल भन्न थालिएपछि यस भेकका बासिन्दा 'नेपाल' र 'नेवार' कहलिन थालेको बुझिन्छ ।

यो 'नेपाल' वा 'नेवार' नामको उपवीम स्वयं नेवारहरूले सुरुमा गरेका होइनन् । आर्य पनि नेवारहरू आफूलाई नेवार नभनी आफनी जात वा घर माथले स्पष्ट परिचय दिन्छन् । यसै कारणले गर्दा उपत्यकामा पाइने अधिकांश जिलालेख र तामापत्र वा कागत्पत्रमा यो जातिवाचक नेवार शब्दको प्रयोग भएको छैन । अर्थात् उपत्यकाबाहिरका मानिसहरूले उपत्यकाभित्रका बासिन्दालाई यो 'नेपाल' वा 'नेवार' नाम दिइएको हो भन्ने बुझिन्छ । यसै गरी 'नेपाल' हरूको भाषा भन्ने अर्थमा 'नेपाल' (नेपाली) र 'नेवार' शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

यसै सन्दर्भमा विचार गर्नुपर्ने थोटा आर्को तथ्य छ । देशवाचक नेपाल नाम नेवारमा मात्रै हुँन मुनुवार र दनुवारमा पनि आएको छ । कसै-कसैले मुनुवार नाम 'मुनकोगीका नेवार' बाट र दनुवार चाहिँ 'डोम नेवार' बाट भएको मानेका छन् । उक्त दुई जातिवाचक नाममा पहिल्लो नाम 'नुवार' नेपाल शब्दकै फेरिएको रूप हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ जुन तथ्य ती शब्दको प्रकृतिले औँल्याउन खोजेकै" लाभ्य छ । यो सिद्धान्त मान्न सकिने स्थिति निश्चित भएमा 'नेवार' जातिका पनि ३ भेद (नेवार, दनुवार र मुनुवार गरी) मान्नुपर्ने हुन आउँछ । यस विषयमा विस्तृत रूपले चर्चा-परिचर्चा गरेपछि मात्र स्थिति स्पष्ट हुने देखिन्छ ।

## २. जातीय मूल्यांकन

नेपाल उपत्यका र त्यसबाट बाहिर छरिन गएका वा त्यसको सांस्कृतिक प्रभावमा रहेका मजोका क्षेत्रमा तिब्बत-बर्मी खलकको भाषाले विशेष लोकप्रियता पाउन थालेको विषय । त्यो भाषालाई जातिवाचक



नेपालकै पर्याय रूपमा प्रयोग हुँदा मध्यकालतिर (ई. को चौथो सताब्दी-तिर) त्यसलाई 'नेपालभाषा' भन्न थालिएको देखिन्छ । र त्यस्तो भाषा जुन-जुन बर्गले आफ्नो मातृभाषा स्वीकार्दै आए ति-तिनले नै नेवार समाजको संरचना गरेका छन् । अर्थात् उक्त भाषा मंगोलायड खलकको भए पनि यसको क्रमशः उपयोग बढाउँदै जाने आर्य-वर्गहरूका सन्तान-हरू नै आजसम्म अधिसंख्य नेवारका रूपमा रहेका छन् । केही निम्न वर्गहरूमा मंगोलायडको पुरानो तह पुग्नु रूपमा बाँकी भए होला नव माथिल्ला वर्गमा कतै पनि रहन गएको छैन । नेवार समाजको स्वरूपमा स्वदेशी-विदेशी सर्वलाई भ्रम हुन गएको पक्ष यही हो । अर्थात् यो नेवारी भाषाले नै विभिन्न मूलका जातहरूले सामूहिक 'नेवार' नाम पाएका छन् । यो नाम प्रसिद्ध भैसकेकोले यसैको प्रयोग गर्नुपर्ने भएको छ ।

यसो त नेपालभरिकै ऐतिहासिक सामग्री खोज्ने मूल्यांकन गर्ने काम आजसम्म राजदारी चल्न सकेको छैन त्यसमाथि स्वयं नेवारहरूकै अत्यन्त समृद्ध व्यक्तिगत संग्रहका ऐतिहासिक सामग्रीको खोजी गरिएको छैन । यस्ता जति सीमित सामग्रीको प्रकाशन भएको छ तिनको यथोचित मूल्यांकन पनि भएको छैन । खास गरी प्रस्तुत सन्दर्भमा नेवारी भाषामा लेखिएका बंशावलिहरूको खोजी र प्रकाशन भएको छैन । अलि पुरानो गोपालबंशावलि (ई. को चौथो सताब्दी) को केही अंश नेवारीमा लेखिएको छ तर त्यसमा राजकीय पक्षमात्र प्रस्तुत भएको छ ।

नेपाली इतिहासको रचना गर्दा खूब प्रयोग गरिने 'भाषा बंशावलि' (नेपाली भाषामा लेखिएका, जुन बेगिन्ती संख्यामा पाइन्छन्) पनि कुनै गोपालबंशावलिजस्तै र अन्य खालका नेवारी भाषाका बंशावतिका आधारमा तयार पारिएको देखिन्छ । हाललाई त्यसै बंशावलिसे 'नेपाल' वा नेपाल उपत्यकाका बासिन्दालाई कुन किसिमले मूल्यांकन गरेको रहेछ हेर्नु उचित हुनेछ ।

‘भाषा बंसावलि’ मा ईस्वीको चौथी शताब्दीतिर भएका नेपाल उपत्यकाका प्रतापी राजा अवस्थितिमानले आफ्नो राज्यमा जातीय व्यवस्था गरेको जुन बयान पाइन्छ त्यसमा एक ठाउँमा निम्न उल्लेख-नीय अंश परेको छ:-

‘नेवारलाई ३६ जात बनाई थोप्ट भनी जातक नाम प्रख्यात गराया । जैसीका जात ८ आचारको जात ८ बैद्यको जात ४ थोप्टका जात ३६ मध्ये तागाधारी १३ जात चन्देरी, सुबेरी, भण्डारी, आचार, देवज आदि १३ जात तागाधारी हुन् । ब्राह्मणका जात अति भयाका पञ्च गौर पञ्च शक्ति १० मूल जात हुन् । यसै मूलबाट ब्राह्मणका जातका नाम धेरै हुन गया । जैसी ब्राह्मणलाई अपुण्य गराया । ज्यापूका जात ३२ कुहा-लका जात ८ कसाइले पङ्क काटन्या जात ७२ खसका जात ६४ बाडाका जात ४ ठहन्वा । कुसल्याका जात ४ पोड्याका जात ४ चर्मकार कुसु मति सब गरी जम्मा जात ७३५ ठहन्वा । साना जातका हातबाट कुलनाश आयुर्वा क्षय होला । ठूला जातका छोरो नीच जातसँग जान्दा साना जातका मानिस उत्तम जातका स्त्री संसर्ग गर्नुपर्नेहरूको स्थिति बाँधि दिया ।” ●

उपर्युक्त श्लोकले नेवार समाजमा ७३५ थर भएको तथ्य प्रस्तुत गरेको छ । यो संख्याबारे अहिले केही भन्न सकिएको छैन तर उक्त उद्धरणबाट नेवार समाज पनि अन्य हिन्दू समाजकै तागाधारी र मनबानी र तिनका भेदीभेदबाट रचिएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । त्यस बगमा बाहुन

- 
- देवीप्रसाद संसाल-(सम्पा.)भाषा बंसावलि, द्वितीय भाग, नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय, २०२३ पृ. ३८-३९. यसपछि प्रत्येक जातको सांस्कृतिक र आर्थिक अधिकारबारे विस्तृत विवरण प्रस्तुत भएको छ. ऐबन, पृ. ३६-५० ।

पनि गरिएको छ । ✕

### ३. चार वर्ण ३६ जात

वास्तवमा नेवार समाज पनि हिन्दूहरूको शास्त्रीय परम्परा बमोजिम ४ वर्ण र त्यसका अन्तर्गतका उप-वर्ग (३६ जात) द्वारा संरचित भएको छ । तल हामी यस सम्बन्धमा मोटामोटी तथ्यको चर्चा गर्दछौं ।

#### बाहुन

किरात र लिच्छविकालदेखि नेपालका ठाउँ ठाउँमा र उपत्यकामा बाहुनहरू घेरे संख्यामा रहिआएका हुन् । मध्यकालसम्म यी पुराना बाहुनहरू या त खतमै भए वा तलका जातमा छरिसकेका जस्तो लाग्दछ । मध्यकालतिर कान्छकुञ्ज वर्गका अनेक थरी बाहुनहरू यहाँ पत्ती बसोबास गर्ने थालेको देखिन्छ । तिनमा उपाध्याय, फा, मिश्र आदि थरका थिए । सीमित संख्यामा पञ्चदशविड वर्गका भट्ट बाहुनहरू पनि यहाँ आई बसोबास गरेको बुझिन्छ ।

भाषा समेत उपर्युक्त ४ थरका बाहुनमध्ये केहीले नेवार संस्कृति लिएकाले यिनलाई नेवार समाजका बाहुन (राजोपाध्याय, देब्रोभाजु, देब्रो बम्ह आदि सम्मानवाचक पदवी प्रयुक्त भई) को रूपमा मानिन्छ । निज-मार्गी नेवारहरूका पुरोहितका रूपमा यिनले समाजमा माथिल्लो ठाउँ पाई आएका हुन् । मल्ल राजाहरूले पनि यिनलाई राजगुरु मानेका थिए ।

नेवार समाजमा 'जैसी' वा कम्मल बाहुनहरूको पनि गणना

---

✕ परिनिष्ट-१ मा ई. १९३५मा नेवार समाजको लागि लागू गरिएको कानूनी व्यवस्था उद्धृत गरिएको छ । यसबाट नेवार समाजको अघिदेखि प्रचलित सामाजिक विधान प्रतिबिम्बित भएको देखिन्छ ।

भएको छ । माथि उद्धृत भाषावशावतिको कथामा न बरका जैसीको उल्लेख भएको छ । हाल कुन कुन बर जैसी हुन सक्दछन् केही भन्न सकिदैन । कर्नाधार्यहरूलाई यस बर्गमा राख्न सकिन्छ जस्तो लाग्दछ ।

वंशावलिहरूमा बौद्धमार्गीका पुरोहित— गुरुखलक बज्याचार्य-  
हरूलाई पनि बाहुनबाटै बौद्ध भएका कुरा चर्चिएको देखिन्छ । बौद्ध-  
मार्गीका गुरुपुरोहितका घरहरूमा अलि कमसल मानिने गृहस्थ चिक्षुका  
परिवार पनि पर्दछन् ।

नेवार समाजचिन्तका यी बाहुन वा ब्राह्मणवर्गीय समुदायको ऐतिहासिक महत्त्वको व्याख्या गरिसाध्य छैन जस्तो लाग्दछ । किनभने यिनै बर्गले मात्र नेपालमा ज्ञान र विज्ञानको परम्परा कायम राखिआ-  
एका हुन् । यो समूहले दिएका सांस्कृतिक देनहरूको मूल्यांकन अति  
घचिकर हुने तथ्य स्पष्ट छ ।

#### क्षत्रिय बर्ग

नेवार समुदायमा क्षत्रिय बर्ग वा सोबाट बनेका जात वा घरह-  
रुको संख्या भनेर साध्य छैन जस्तो लाग्दछ । सूर्यवंशी तिब्बति, देव  
(?), मल्ल जस्ता प्रख्यात राजखलक र अन्य अनेक राजपूत (सोलंकी,  
राठौर आदि अनेक) खलकहरू नेवार समुदायमा सम्मिश्रित भएका छन् ।  
यस बर्गमा केही खस बर्ग पनि मिसिएको अन्दाज गर्न सकिन्छ । नेवार  
समुदायमा हाल 'श्रेष्ठ'को रूपमा जात विशाल बर्ग यस भेदमा पर्द-  
छन् । भदगाउँका प्रधानाङ्ग, फाल्तिपुरका प्रधान र पाटनका (?) पमा  
(उहिलेका प्रमाण) प्रसिद्ध 'श्रेष्ठ' हुन् । तर यी विशाल 'श्रेष्ठ' बर्गमा  
माथिबाट झर्दै आएका र तलबाट माथि उठेका अनेकन जातहरू पनि  
परेका छन् ।

साधारण रूपमा 'श्रेष्ठ' लाई क्षत्रिय नै मानिएको छ । पुराना  
देनहरूमा यसको स्पष्ट उल्लेख पाइन्छ ।<sup>१२३</sup> तर माथि संकेत गरिएका

<sup>१२३</sup> हेर्नु परिशिष्ट-२.

अनेक तहका 'श्लेष्ठ' को अस्तित्व मान्नुपर्ने देखिएको छ । व्यवहारमा पनि '६ बरे श्लेष्ठ' र 'पाँच बरे श्लेष्ठ' तहको अस्तित्व मानिएको देखिन्छ ।

'६ बरे श्लेष्ठ' का मुख्य बर- अमात्य, प्रधान, मास्के, भाण्डल, जोशी र जबाजु मानिएका छन् । यिनै ६ बरका पनि अनेक हाँगा-बिँगा वरी शुद्ध बर बनेका छन् । 'श्लेष्ठ' बरको विस्तृत ऐतिहासिक अध्ययन भएमा बडो रमाइलो सामाजिक इतिहास तयार हुने तथ्य देखिन्छ ।

यहाँ 'श्लेष्ठ' नामबारे पनि केही विचार गर्नु आवश्यक छ । हामै पनि 'श्लेष्ठ' वा 'श्लेष्ट' दुई रूप प्रचलित भएको देखिन्छ । यी दुईमध्ये 'श्लेष्ठ' शब्द मूल हो भन्ने देखिन्छ जसको सम्बन्ध 'शिष्ट' सँग रहेको देखिन्छ । गोपालवंशावलिमा भारदारको अर्थमा यो 'शिष्ट' शब्दको उल्लेख पाइन्छ ।<sup>❶</sup> ई. १२५९ को घौटा तामापत्रमा 'श्लेष्ठ'को रूपमा यसको उल्लेख भएको देखिन्छ ।<sup>❷</sup> तर यो पदबीको उल्लेख पुराना ऐतिहासिक सामग्रीहरूमा अत्यन्त कम भएको छ । बर वरसको समानार्थी 'भारो' शब्दको भने प्रचुर प्रयोग भएको छ जसको अर्थ भारदार मानिएको छ । आजकाल पनि श्लेष्ठ बर प्रयोग गर्ने परिवारका पारिवारिक अभिनेता (बिना, जन्मकुण्डली आदि) हुन्दा श्लेष्ठ वा श्लेष्टको

❶ ई. १३२८ तिरको सन्दर्भमा त्यहाँ यस्तो सन्दर्भ परेको छ:-  
अथान्तरे काशेरवस्सज श्रीहरिचन्द्रदेवसमानवेनः विवाहकुरोति श्रीनायकदेवी कतिपय वर्षान्तरेण शिष्टेन विपभक्षयतेन मृत्यु ॥-  
गोपालवंशावलि, पत्र- २७ ख, D. R. Regmi, Medieval Nepal, p, III Appendix, B. P. 123.

❷ अमृतमल्लको सशु तामापत्र, D. R. Regmi, Medieval Nepal, iv. p. 19.

प्रयोग नगरीको 'भारो' कै घेरै प्रयोग गरिएको देखिन्छ । अर्थात् साधारण रूपमा एक किसिमका भारदारहरू नै हिजोभाजका श्रेष्ठ समुदायका पूर्वज हुन् भन्ने देखिन आएको छ ।

श्रेष्ठको यो विशाल समुदायमा सांस्कृतिक भिन्नता पनि रहेको देखिन्छ । केहीले क्षत्रिय परम्पराअनुसार ब्रतबन्ध गरी जनै पनि लगाउँछन् (वा लगाउन पाउँछन्) । शिवमार्गी जति सबै जातले ब्रतबन्धको संस्कार त अवश्य गर्दछन् । बुद्धमार्गीहरूको चाहिँ ब्रतबन्धजस्तै संस्कार चूडाकर्म गरिन्छ ।

नेवार समाजमा यौटा अचम्मको चलन छ— विवाह गर्दा दुलही लिन जन्तीसँग दुलाहा नजाने । तर यो चलन सबैमा छैन । यो प्रथाको उपयोगको आधारमा पनि अनेक घरहरूको वास्तविक समीकरण गर्न सकिन्छ ।

वास्तवमा श्रेष्ठ समुदाय नेवार समाजको माथिल्लो मध्य वर्ग हो जसले सांस्कृतिक परम्परा कायम गर्ने र त्यसलाई बढाउने काममा ठूलो योगदान दिई आएको छ । बाहुन जति त बाहुन भैहाले तर ती पछि सबभन्दा घेरै शिक्षित र उच्चमी समुदाय यो हो भन्ने देखिन्छ । यो समुदायले नेवार समाजलाई मात्र होइन सम्पूर्ण नेपाली समाजलाई अनेक किसिमले योगदान गरेको छ । अघिका भारदार वर्ग भएकाले यिनलाई सम्मानको रूपमा 'काजी' पनि भनिन्छ ।

बोलीचालीमा श्रेष्ठ श्रेष्ठलाई हिजाज 'शुष्टि' को पनि प्रयोग भएको देखिन्छ ।

परिशिष्ट- २ मा ई. १९३६ (सं. १९९३) को यौटा सरकारी इस्तिहार प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा 'नेवार' समाजका बुई उन्धबगैका कर्मकाण्ड सम्बन्धी विवरण पाइन्छ । यसमा श्रेष्ठलाई क्षत्रिय भनिएको छ ।

## वैश्य वर्ग

शिवमार्गीहरूमा वैश्यवर्ग को हुन् भनी खुट्टाउन अहिले माहारो पर्दछ । श्रेष्ठ समुदायमा सम्मिलित अनेक घरहरू वास्तवमा वैश्य वर्गकै हुन् भन्ने जस्तो लाग्दछ । तर यस विषयमा अरु अध्ययन हुनु आवश्यक छ । भक्तपुरको प्रसिद्ध कायस्थ घर सम्भवतः यसै वर्गमा पर्ने आउँछ ।

खास गरी बौद्धमार्गीहरूमा उहिर्स्पंदेखि गृहस्थका रूपमा रहि-आएका जातहरूलाई यस वर्गमा राख्नुपर्ने देखिन्छ । यस वर्गमा खास गरी भ्यावसायिक वर्ग (सुन, घातु, काठ, काँसो, तामा र दुङ्गा आदिका काम गर्ने) हरू पर्दछन् । नेपाल उपत्यकामा कलात्मक वातावरण कायम गर्नेमा यिनैको हात रहिआएको देखिन्छ । यस वैश्य वर्गको विस्तारबारे अझ विस्तृत अध्ययन हुनुपर्ने देखिन्छ ।

## शूद्र वर्ग

शास्त्रीय सिद्धान्तअनुसार शूद्र पनि सत् र असत् गरी दुई भागमा बाँडिने गरिन्छ । ज्यापूहरूको विशाल वर्गलाई सत् शूद्रमा राख्नु पर्दछ । अबाम, कुमासेहरू कसैसम्भवतः असत् (अलि कमसल) शूद्रमा पर्दछन् ।

ज्यापूहरूलाई अहिले सत् शूद्रमा गनिन्छ तापनि यो विशाल समुदायमा ऐतिहासिक कालका शासक क्षत्रिय खलक र राजपूतहरू पनि होचिएर रहेका छन् जस्तो लाग्दछ । हेल र ग्वलि (गोपाल) बारे गम्भीर विचार गरेमा यो कुरा स्पष्ट हुनेछ । पुराना आभीर नै आज हेल भएका छन् । गोपालवंशीहरू नै आज ग्वलि भएका छन् । प्राचीनकालको

शासकवर्गका विष्णुगुप्त र विष्णुगुप्तहरू भाभीर गुप्त खसककै बिए । उनीहरू चन्द्रवंशी क्षत्रिय भनी आफूलाई मान्दथे ।

शैली पाल्ने पेशामा विशेष लागेका कमाईहरू (मे-वु,महि-पपालक) ऐतिहासिक कालका महिषपालवंशी शासक वर्गकै शाखा-सम्तान हुन सक्दछन् । उनीहरू आफै पनि आफूलाई क्षत्रिय हुनाको दावा गर्दछन् । तर अनेक कारणहरूले गर्दा समाजमा तिनले तल्लो स्थान तिनुपरेको देखिन्छ ।

उदायुहरूमा इंगोल र महर्जन विशेष प्रसिद्ध छन् । इंगोल<sup>७</sup> आफ्नो वर्गमा अलिकति माथिल्लो तह ओगट्दछ किनभने यो वर्ग उहिस्यैदेखि जन्मा नान्ने जस्तो उपयोगी र परिष्कृत काम गर्दै आएको हो । यस रूपमा शिक्षित वर्गको रूपमा यस वर्गको अपेक्षाकृत उच्च स्थान रहेको छ । महर्जनहरू + कुविमार्थे व्यापारमा पनि आंगिक रूपले नायकाले यिनले पनि अपेक्षाकृत सम्मानजनक स्थान पाइआएका हुन् ।

### अस्पृश्य वर्ग

नेवार समाजको सबभन्दा तल्लो तहमा अस्पृश्य वर्ग रहेको छ । कुसले, कुलू, पोडे र ध्यामे तथा 'हाराहरू'को यस वर्गमा गणना गरिन्छ ।

<sup>७</sup> ई. १४८० (नेपाल संवत् ६००) तिर यो नाम 'इंगुलिक' रूपमा चर्चिएको पाइन्छ (पुणिमा, १.पृ. ३१) । यहाँ 'क' चर्हि संस्कृतको चलनअनुसार जोडिएको देखिन्छ ।

+ यो महर्जन शब्द कसरी बन्न आयो भन्ने प्रश्न उद्दछ । इ. जि. बानुराम आचार्यले 'महाराजन्' शब्दबाट महर्जन शब्द बनेको अन्दाज गरी यिनलाई आजका जिन्धवि मान्नुभएको छ । यस विषयमा हाल केही निष्कर्ष गर्न नसकिएको छ ।



यीमध्ये कुसले र पोडे केही अज्ञात कारणहरूले गर्दा माथिको कुनै तहबाट छुटेका हुन् जस्तो लाग्दछ । नाथसम्प्रदायका अनुयायी कुसले किन अस्पृश्य हुन गए भन्ने कुराको ऐतिहासिक विश्लेषण हुनु जरूरी छ । हिजोआजको बंगाल क्षेत्रको एक भागको पुरानो नाउँ 'पोण्डु'बाट आएका हुनाले यी 'पोडे' कहलिएका हुन् भन्ने कसै-कसैको भनाइ छ । पोण्डु जम्दबाट पोडे भएको हुनु असम्भव लाग्दैन । यस विषयमा पनि विस्तृत अध्ययन हुनु आवश्यक छ । उपर्युक्त ४ अस्पृश्य वर्गको पनि वास्तविक मूल्यांकन हुनु सामाजिक अध्ययनको दृष्टिले महत्त्वपूर्ण देखिन्छ ।

वर्तमान नेवार समाजले वास्तवमा नेपालको ऊर्ध्व ५ हजार वर्षदेखिको सामाजिक इतिहासको प्रतिनिधित्व गरेजस्तो लाग्दछ । नेपालभित्र विभिन्न ठाउँमा संस्कृति र सभ्यता बढेर फैलेका हुन् तर अति प्राचीन कालदेखि आजसम्म काठमाडौं उपत्यकामा नै विशेष गरी सांस्कृतिक क्रम अटुट रूपमा चलिआएको बुझिन्छ । यस पृष्ठभूमिमा विभिन्न जात र जातिको सम्मिश्रण र संयोजनबाट आजको नेवार समुदायको संश्लिष्ट रूप बन्न आएको देखिन्छ । जस्तो संश्लिष्ट समाजलाई तिब्बत-बर्मी वा किराती वर्गको भाषाको रूपमा नेवारीले सांस्कृतिक एकताको काम गरी आएको पनि स्पष्ट देखिन्छ ।

बर्धाथम व्यवस्था नै नेवार समाजले मानिआएको देखदा यस समाजको प्राचीनता पनि स्पष्ट हुन आउँछ । शिवमार्गी मार्ग हिन बुद्ध-मार्गीहरूले पनि यो व्यवस्था मानिआएका छन् । संस्कार र कर्मकाण्ड-हरूको जुन विविधता यस समाजमा चलेको देखिन्छ त्यसले पनि उपर्युक्त तथ्यको समर्थन गरेको देखिन्छ । सतीप्रथा यो समाजमा प्रचलित रहेको

अर्को तथ्यले पनि सोही वास्तविकतालाई औंल्याएको छ । १७७

#### ४. सांस्कृतिक गरिमा

अलि पुराना केही विदेशी लेखकहरूले ईस्वीको छैठौं-सातौं शताब्दीको केही अवधि (ई. ५९०-६२१) मा भएका जासक अनुभवमन्-लाई 'नेवार' भनी वर्णनएको देखिन्छ । नेवार शब्दलाई नेपाल शब्दकै समानार्थी मानेमा अनुभवमन् मान्ने हेतु नेपाल राष्ट्रभित्र रहने-बस्ने र हामी सबै नै नेवारै हौं भन्नुपर्दछ । तर योटा खास किसिमको संस्कृति-सँग सम्बद्ध भएको 'नेवार' लाई कति पुरानो मान्ने भन्ने एउटा महत्त्व-पूर्ण प्रश्न उद्भव छ ।

किरातवर्गीय नेवारी भाषा बोल्ने एउटा कुनै पुरानो किराती जाति यो नेवार समुदायको मूल रहेको देखिन्छ । तर त्यस्तो मूल किराती वर्गले ऐतिहासिक क्रममा आर्यसंस्कृतिका अनुयायी भएर सांस्कृतिक चारित्र्य फेर्ने जमर्को गरेको देखिन्छ । यति हुँदा हुँदै पनि नेवार समाजको शारीरिक बनावटहरूमा किराती चारित्र्य पनि देखिने हुँदा उपर्युक्त मूल वर्गको स्वाधी र व्यापक प्रभाव रहेको स्पष्ट अनुभव हुन्छ ।

गोपालकाल, किरातकाल र लिच्छविकालदेखि नेपाल उपत्यकाका अधिसंख्य जनताको रूपमा हालका नेवारका पूर्वज रहेको देखिन आउँछ । यसरी गोपालकालदेखि लिएर आजसम्म नेपाल उपत्यकामा भएका सांस्कृतिक उपलब्धिका धेरैजसो काम नेवार समाजसँगै सम्बद्ध रहिजाएको देखिन्छ । यहाँ पस्ने आर्य खलकका समुदायहरू पनि क्रमशः

---

१७७ नेपाली, चित्ररञ्जनले जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल, पृ. ३२२-३२७ मा प्रस्तुत ई. १८३१ (सं. १८८८)को सरकारिवा-रूकामा नेवार समाजको सम्बन्धमा सती जाने चलनको उल्लेख छ ।

स्थानीयकृत भई नेवार समाजमै सम्मिलित हुन गई संश्लिष्ट संस्कृतिको रचना र विकास हुन गएको हो । आदिम किरात तत्त्व यसमा रहिरहेर पनि आर्यसंस्कृतिले सर्वोपरि स्थान यस समाजमा पाएको अर्को महत्त्वपूर्ण तथ्य अवगत हुन्छ ।

आर्यसंस्कृतिको महत्त्वपूर्ण पक्ष— धार्मिक पद्धति हो । वस्तो धार्मिक पद्धतिका जीव, वैष्णव, शाक्त, सौर र बौद्ध गरी अनेक सम्प्रदाय यहाँ प्रभावसाथ प्रचलित भएका हुन् । अति प्राचीनकालदेखिको यो धार्मिक पद्धतिको इतिहास आज नेवार समाजमा कुनै न कुनै रूपमा सन्निहित रहेको छ । उपत्यकामा हुने जात्रा, चाडपर्व र तीर्थहरूको अधिसंख्या देखदा यसो भन्नु परेको हो । यहीं मन्दिरहरूको यति संख्या देखदा पनि यो तथ्य स्पष्टिन्छ । धार्मिक कर्मकाण्डको ज्यादै संश्लिष्ट रूप यहाँ प्रचलित रहेको छ । यो धार्मिक पद्धतिको रासरी विम्लेषण गर्ने हो भने अति प्राचीनकालका आर्यपरम्परा यहाँ मात्र कायम भएको तथ्य स्पष्टिने विश्वास गर्न सकिन्छ । इन्द्रजात्राको परम्परा यस्तै एउटा उल्लेखनीय तथ्य हो भन्ने देखिन्छ ।

निम्नविकालदेखिका अति ऐतिहासिक सामग्री पाइन्छन् तिनको तुलनात्मक अध्ययन उपत्यका र वरिपरि हाल प्रचलित धार्मिक पद्धतिको तुलना गरी हेरे यस क्षेत्रमा भएका नीला प्रयोगहरूको पनि स्थिति जात्र सकिने देखिन्छ ।

परिष्कृत कलात्मकता नेवार संस्कृतिको अर्को उल्लेखनीय पक्ष हो । उपत्यकामा विकसित भईआएको कलात्मक परम्परा कायम गर्ने काम नेवार समाजले गरिआएको छ । नेवार समाजमा विभिन्न कलात्मक काम सहजाल्ने सृष्टासृष्टि गर्न रहिआएको छ । तैपनि प्रायः सबै वर्गमा कलात्मकताको सुशुचि निकै मात्रामा रहेको देखिन्छ । यो कलात्मक पक्षबारे पनि विस्तृत अध्ययनको क्षेत्र बाँकी छ । संक्षेपमा भन्ने हो भने नेवार समाजका खाम नित्यकार वर्ग वा अन्य वर्गले पनि

कलाको विज्ञान र विविधतापूर्ण शोधलाई ओगटेको देखिन्छ । इलोडका मूर्ति र भाँडाकुँडा बनाउने काममा त आज संसारभरिमा उत्पत्तिकार्कशी नेवार शिल्पकारको प्रथम पङ्क्तिमा गणना हुन्छ । काष्ठशिल्पको पनि ऊँचे उतिकै नाम रहेको छ ।

वास्तवमा भग्ने हो भने नेवार समाज अत्यन्त धार्मिक र भक्त समाज हो । त्यस समाजले शिल्पका सबै पक्षलाई धार्मिकताकै लागि प्रयोग गरिआएको छ । यति श्रद्धानु समाज संसारमा अन्यत्र कतै छ जस्तो लाग्दैन । यसैले यिनको सांस्कृतिकताको मूल आधार धार्मिक प्रवृत्ति रहेको छ । यो धार्मिक प्रवृत्ति अंशतः परम्परा कायम गर्ने रुढि-मै प्रचलित भए तापनि त्यसमा बौद्धिकताको सामञ्जस्य रहेको महत्त्वपूर्ण तथ्यलाई सुकाउन सकिदैन । तर, अति धार्मिकताको अर्थ यो पनि होइन कि यो समाजले उद्योगशीलतालाई त्यागेको छ । बर उद्योग र उद्यम यस समाजको बढी राम्रो र चहकिलो भूषणको रूपमा रहेको छ । यसैले ज्यादै गरीब मानिस पनि अकस्मिन् हात पसार्नुभन्दा बरु ज्यादै सार्ने उद्यमैमा किन नहोस् संलग्न रहेर निर्वाह गर्ने मनपराउँछन् । जातैले भिक्षुक हुन पुगेका (कुसले आदि) पनि आधुनिक युगले दिएको स्वतन्त्रअनुसार एउटा न एउटा वेजा समातेर पारिवारिक स्तर उकास्ने प्रयत्नमा संलग्न भएका छन् ।

नेपालका अन्य समुदायमा ऊँ नेवारहरूमा पनि पारिवारिक जीवन प्रायः शान्त र सुखमय हुन्छ । संयुक्त परिवारको पुरानो चलन यस समाजमा अझै जीवित छ । छुट्टै रहने परिवारले पनि आफ्ना नाता-बोताप्रति रहने सामाजिक सम्बन्ध निकै हार्दिक स्तरको गर्ने गर्दछ । यो कौटुम्बिक भावनाले यो समाजलाई एक सूत्रमा बाँध्न निकै योगदान गरेको देखिन्छ । सुख र दुःख दुबै परिस्थितिमा सामाजिकताको यो भावना व्यापक रूपमा रहनु उल्लेखनीय तथ्यको रूपमा लक्षित हुन्छ । यही भावना गुठीको रूपमा संस्थापित छ । यो गुठी संस्था यस किसिमको

व्यापक रूपमा संसारभरि कुनै अन्य सामाजिक समुदायमा छैन भने हुन्छ । आधुनिक आर्थिक पुनको व्यक्तिवादी सिद्धान्तको बाबते यस समाजमा पनि प्रभाव पाई स्याएको छ । यो कुनै अस्वाभाविक कुरा पनि हैन तर नेपालका अन्य समुदायले आफू-आपनो परम्परा जति चाँडै त्याग्दै आएका छन् त्यसको तुलनामा यस समुदायमा त्यति परिवर्तन भैसकेको छैन भन्ने देखिन्छ ।

नेपालका सबै सामाजिक समुदायहरूमध्ये गहूरी सम्पत्ताको विशेष आस्वादन गर्ने समाज पनि यही हो भन्ने देखिन्छ । यस विषयमा पनि विस्तृत अध्ययन हुनु जरूरी देखिन्छ ।

‘नेवार’ समाजको सामाजिक प्रवृत्तिमा योटा उल्लेखनीय पक्ष देखिन्छ त्यो हो यसमा गार्हस्थ्य जीवनप्रति विशेष चाह । पुनविवाह (पार पाचुके) यस समाजमा विशेष रूपले प्रचलित छ, यद्यपि यस समाजका माथिल्ला वर्गमा यस्तो चलन बजित वा कम चलेको हुन सक्दछ । संघास ग्रहण गर्ने चलन पनि धेरै समयदेखि यस समाजमा चलेको देखिदैन । अघिका संन्यासी वर्ग (शैव, वैष्णव, बौद्ध ले पनि गार्हस्थ्य जीवन निर्ई हाल भिन्ने समुदायको रूपमा खडा रहेका छन् (बन्नाचार्य, बाँडा, शाक्य-शाक्यभिक्षु र जोशी-कुसलेहरू) ।

● नेवार समाजमा पाचुके-व्यवस्थाको प्राचीनतम रूप ई. १०५३ को मुलुकी ऐनमा उल्लेख भएको छ । हेर्नुं परिशिष्ट ३.

~ नेवार समाजमा प्रचलित बौद्ध धर्म वा महायानको यो पक्ष हो । श्रीलंका र बाङ्गदेशसँग सम्पर्क धेरै बढ्न जाँदा हाल करीब २०-२५ वर्ष जतिदेखि नेवार समाजमा स्वविरवादी बौद्ध धर्म (हीनयान) को चलन केही प्रचलित हुन थालेको छ । यो नयाँ चलन अन्तर्गत केही अवधिमा लागि मात्रै वा जीवनभरिको लागि भिक्षु हुने चलन केही मात्रामा चलन लागेको पनि देखिन्छ ।

नेवार समाजमा आर्यवर्गीय समुदायको अधिसंख्या रहेको उल्लेख  
मात्रि गरी सकिएको छ । तर भाषा भने उनीहरूले आर्यतर वर्गको  
लिएकाले योटा आर्को महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक तात्पर्य लक्षित हुन आएको  
छ । आर्यवर्तको इतिहासमा आर्यवर्गले आर्यतर वर्गको भाषा सकारेको  
यही योटी उदाहरण देखिन आएको छ ।

यस्तै अनेकन् विशेषताहरू यस समाजमा परिलक्षित भएको छ ।  
विस्तृत ऐतिहासिक-सामाजिक अध्ययन भएपछि अन्य पक्षहरूको पनि  
उद्घाटन हुने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

## ५. साहित्यिक प्रवृत्ति

नेवार समाजले साहित्य, संगीत र कलाको मनोहर सामञ्जस्य  
प्रस्तुत गरेको छ । यो प्रवृत्तिले नै यस समाजलाई सांस्कृतिक स्तर  
प्रदान गरेको छ भन्ने स्पष्ट छ । कलासम्बन्धी केही छोटकरी मन्दर्भ  
मात्रि परिसकेको छ । संगीतसम्बन्धी पक्षको व्याख्याको लागि भिन्न  
अवसर उपयुक्त देखिन्छ । यहाँ साहित्यिक प्रवृत्तिबारे मात्र छोटकरी  
विवरण प्रस्तुत गरिन्छ ।

किरात वर्गको भाषा बोल्ने उपत्यकाको समाजले संस्कृत जस्तो  
स्तरपूर्ण भाषा र साहित्यको सम्बन्ध छरेर अधिदेखि पाएको हो । संस्कृत  
भाषाको पनिष्ठ सम्पर्कमा परेर उपर्युक्त किरात भाषाले आजको (वा  
आजभन्दा ऊर्ध्व १००० वर्षअति अधिदेखिको) नेवारी भाषाको रूप  
लिएको देखिन्छ । यसरी भाषिक चारित्र्य बनेपछि साहित्यिक चारित्र्य  
पनि बन्न गएको देखिन्छ । नेवारी भाषाको साहित्यिक चारित्र्य पनि  
संस्कृत साहित्य वा बाह्यमयबाटै संरचित भएको देखिन्छ ।

हिमालयको दक्षिणतर्फ विकसित किरात वर्ग (मंगोलायड) का  
भाषाहरूमा साहित्यिक स्तर प्राप्त गर्ने भाषाहरूमा नेवारीको प्रमुख  
स्थान रहेको छ । नेपालमा यस्तै आर्को भाषा तिम्रू मात्र हो तर

यसको साहित्यिक विकास त्यति धेरै भएको देखिदैन जति नेवारीको भएको छ । भारततर्फ यस्ता कुनै अन्य भाषाले साहित्यिक विकासको यति लामो कम बनाउन सकेको छैन । यस रूपमा पनि नेवारीको साहित्यिक, सांस्कृतिक र बौद्धिक स्तर कति बनेको रहेछ स्पष्ट हुन्छ ।

भारतका आर्यभाषा-समूहका आधुनिक भाषा (हिन्दी, मराठी, बंगाली, गुजराती आदि) र नेपालको नेपाली भाषाको जुन किसिमबाट साहित्यिक विकास भएको देखिएको छ त्यही कम नेवारीको पनि भएको हामीलाई लाग्दछ । अर्थात् पूर्वमध्यकालतिरदेखि संस्कृत (वा त्यसकै अपभ्रंश भाषाका) साहित्यकै अनुवाद, टिप्पणी, व्याख्या र तिनकै विषयवस्तुलाई भाषामा प्रस्तुत गर्ने चलन नेवारीले पनि लिएको देखिन्छ । ~ उत्तरमध्यकालतिरदेखि मल्ल राजा र अन्य विद्वान्हरूले रकेका गीतनाटकहरूमा भने नेवारी भाषाको स्वतन्त्र र मौलिक उपयोग हुन थालेको छ । तर त्यस्ता नाटकका कथानक भने संस्कृतसाहित्यबाटै लिइएका हुन्छन् । केही मौलिक शृंगार रससम्बन्धी गीतहरू पनि यस बेलादेखि रचिन थालेको देखिन्छ । त्यसै बेलादेखि केही मौलिकताको गुण नेवारीमा जाउन थालेको देखिन्छ । नेवारीमा गद्यको प्रयोग पनि त्यस्तै किसिमबाट भएको देखिन्छ । तर ईस्वीको पन्ध्रौं जताब्दीको पहिलो चरणमा यक्षमल्ल (ई. १४२८-१४८२) को समयदेखि राजकीय अभिलेखहरूमा पनि नेवारी गद्यको उपयोग हुन थालेको तथ्य महत्त्वपूर्ण छ । ❀

यस विषयमा विस्तृत खोज गर्ने सकिने सामग्री व्यक्तिगत संग्रहमा

~ यस विषयमा प्रस्तुत लेखकको लेख—A note on the Newari Language and Literature, Nepal-Antiquary, को अंक-२, मा प्रस्तुत भएको छ ।

❀ यस विषयको संक्षिप्त समीक्षा परिशिष्ट-४ को लेखमा भएको छ ।

र राष्ट्रिय अभिलेखासंयमा रहेका छन् । +

आघाततः मूल्यांकन गर्दा नेवारी साहित्यले जासवीय (सनातनी र बौद्ध) परम्पराको नैतिकतालाई जनभाषामा प्रस्तुत गरी समाजलाई सुसंस्कृत र प्रबुद्ध बनाउन योगदान दिएको देखिन्छ । मानवसमुदायको हितको लागि नैतिकताको जुन सन्देश शास्त्रहरूमा निहित छ त्यसैको विस्तार र प्रसार गर्ने काम नेवारी साहित्यले गरिआएको छ । यस्तो उद्देश्य लिएर मध्यकालतिरदेखि देखिने अनुवाद साहित्य र मौखिक साहित्यका साहित्यकारहरूको नाम पत्ता लगाउने काम बाँकी नै छ र धेरैजसो छ साहित्यिक समष्टिमा विनीत भएका पनि होलान् । तर आजभन्दा करीब एक सताब्दीअघिदेखि यस्तो काममा संलग्न रहेका केही साहित्यकारहरूको नाम भने यस सन्दर्भमा उल्लेख गर्ने सकिन्छ ।

उक्त एक सताब्दीभित्रका प्रसिद्ध ज्ञात साहित्यकारमध्ये सर्दार हरिभक्त माथेमा (ई. १८२३-१८६५; सं. १८८०-१९५२), 'गद्यगुरु' पण्डित निष्ठानन्द बस्नाचार्य (जन्म ई. १८५८), महाकवि सिद्धिदास अमात्य (ई. १८६७-१९३०), माष्टर जगत्सुन्दर मल्ल (जन्म-ई. १८८२) र कवि योगवीरसिंह (जन्म ई. १८८६) र धर्मादित्य धर्माचार्य (ई. १९०२-१९६३) आदि हुन् । नेवारी साहित्यको ऐतिहासिक पक्षको अनुसन्धान कार्य बढ्दै जाँदा अग्य अनेकन् साहित्यकारका देन बाह्य पाइने विश्वास गरिन्छ ।

---

+ राष्ट्रिय अभिलेखालयमा भएका यस्ता केही लेखोट ग्रन्थहरूको योटा उदाहरणरूपक विवरण परिशिष्ट-५ मा प्रस्तुत छ । यस किसिमको एक विवरण श्री बित्तधर हुदयज्यूले 'नेपालभाषा साहित्यका ज्ञातः' मा पनि प्रस्तुत गरेर ठूलो देन दिनुभएको छ । उहाँको आर्को महत्त्वपूर्ण लेख- 'धर्मादित्य धर्माचार्य व नेपालभाषा व ध्वया साहित्य' पुस्तकको १९-४३ पृष्ठमा प्रकाशित छ ।



आधुनिक नेवारी साहित्यका विशिष्ट लेखकका रूपमा महाकवि सिद्धिदास अमात्य (ई. १८६७-१९३०) को उच्च स्थान रहेको मानिएको छ । सानाठूला, गद्य-पद्य, कथा (केही अनुवाद र ज्यादाजसो मौलिक रचना) गरी उनले ५० जति ग्रन्थको प्रणयन गरेको ज्ञात भएको छ । बीचमै ३५ को नाम अवगत भएको छ र तिनमध्ये अनेकको प्रकाशन पनि भएको छ ।

सिद्धिदासका रचनाको मूची र तिनको शीर्षक मात्रै हेरे पनि उनको साहित्यिक चारित्र्य उच्चस्तरको देखिन आउँछ । शास्त्रीय मर्यादाका कट्टर पक्षपातीका रूपमा पनि उनको उल्लेखनीय स्थान रहेको देखिन आउँछ जुन मर्यादाको समाह्वमा प्रचार गराउने उद्देश्यले उनले आफ्ना अधिकांश रचना प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । नेवारी भाषाको पहिलो ज्ञात व्याकरणका रचयिताका रूपमा पनि उनको नेवारी साहित्य र वाङ्मय-प्रति ठूलो देन रहेको स्पष्ट देखिन्छ ।

विविधता र रचनाबाहुल्य सिद्धिदासको आर्को विशेषता हो भन्ने पनि देखिन्छ । यति विनाल (५० जति) ग्रन्थराशिका रचयिता नेवारीमा मात्रै हैन नेपाली साहित्यको इतिहासमा पनि कुनै एक व्यक्ति भएका छैनन् ।

सन् १९५० (सात सान)भन्दा अघि र हाल साहित्यसेवामा संलग्न अनेकन व्यक्तिकले नेवारी साहित्यलाई आधुनिक चारित्र्य दिन उल्लेखनीय सेवा गरिआएका छन् । यस्ता व्यक्तित्वमा श्री चित्तधर

— कुलेन्द्रमान प्रधान— सिद्धिदास ह्यग्रीके, प्रेमबहादुर कसा सम्पादित लेखसंग्रह, च्चलापासा, काठमाडौं, सन् १९६७, पृ. १२.

हेर्नु—परिशिष्ट—सं. ६ ।

प्रस्तुत लेखकले हाल प्रकाशित रूपमा उपलब्ध केही ग्रन्थको उप-संक्षालात्मक विवरण परिशिष्ट—८ मा प्रस्तुत गरेको छ । यस विवरणले ज्यादै आंशिक रूपमा मात्र भए पनि नेवारी साहित्यको वर्तमान स्वरूपको केही ज्ञानक दिन सक्ने आशा गरिएको छ ।

'हृदय' (जन्म- ई. १९०६) को सर्वोपरि स्थान रहेको देखिन्छ । 'सुगतसौरभ' महाकाव्यका रचयिताका रूपमा उहाँ महाकविको आदरणीय पदमा आसीन हुनुहुन्छ । साहित्यिक र साहित्यका सेवकका रूपमा उहाँ राष्ट्रिय स्तरमा सम्माननीय हुनुभएको छ । यसको योटा उदाहरण उहाँलाई 'कविकेजरी'को पदवीद्वारा श्री १ महेश्वरबाट ई. १९५९ (सं. २०१३) मा विभूषित गरिनुको रूपमा देख्न सकिन्छ । उहाँको रचनाको वैविध्य पनि उत्तिकै देखिन्छ ।

नेपालमा शिक्षाको क्षेत्र संस्थागत रूपले विकसित हुँदै जाँदा नेवारीले पनि शिक्षाको एक अंगको रूपमा स्थान पाई आएको छ । हास हाईस्कूलदेखि एम्. ए. स्तरसम्म ऐच्छिक विषयको रूपमा नेवारी साहित्यको अध्ययन र अध्यापन कार्य चलिरहेको छ । यस अंगबाट साहित्यिक विकासको लागि केही टेवा भएको अनुभव हुन्छ ।

पत्रकारिता पनि आधुनिक नेवारी साहित्यको एक अंगको रूपमा विकसित भएको देखिन्छ । खास गरी साहित्यिक पत्रकारिता । यस पक्षको विशेषण यहाँ गर्न सकिएको छैन ।

आधुनिक नेवारी साहित्यिक गतिविधिमा संलग्न प्रसिद्ध साहित्यकारहरू राष्ट्रभाषा नेपालीका पनि प्रसिद्ध साहित्यकारका रूपमा प्रतिष्ठित रहेका छन् । श्री केदारमान ब्यथित, श्री सत्यमोहन जोशी, श्री माधवनाथ कर्माचार्य, श्री कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, श्री सिद्धिचरण श्रेष्ठ आदि यस्तै राष्ट्रिय स्तरका साहित्यकार हुन् ।

राष्ट्रभाषा र मातृभाषा दुवैमा साहित्यको सेवा गर्ने काम नेपालमा कमै भएको देखदा प्रस्तुत उदाहरण उत्तेजनीय हुन आएको छ । यो क्रममा पहिलो स्थान ई. १९३० तिर भएका सुन्दरानन्द हुन् जस्तो लाग्दछ । महाकवि सिद्धिदास अमात्यले पनि नेपालीमा केही फुटकर रचना गरेको ज्ञात हुन्छ ।

नेपालीपत्रिको दोस्रो साहित्यिक भाषाको रूपमा नेवारीको स्थान रहेको हुँदा यसको राष्ट्रिय महत्त्व स्पष्ट छ । यसैले यस भाषा र साहित्यको मूल्यांकन राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्यमा गर्नु आवश्यक छ । यसतर्फ साहित्यकारहरूको ध्यान जानु अत्यन्त आवश्यक देखिन्छ । हामीले यो तथ्य स्पष्टसँग बुझ्नुपर्दछ कि याथातथ्यको दृष्टिले र राष्ट्रिय एकताको दृष्टिले पनि यस्तो कम बेगनाथ चल्नुपर्दछ । राष्ट्रभाषाको सर्वोपरि महत्त्व र गरिमाको छायाँमा जनभाषाहरूले विकास गर्न पाउनु आवश्यक छ भन्ने कुरामा कसैको दुई मत नहोला भन्ने हामीलाई लाग्दछ ।

— + —

परिक्षिप्त-१

## ‘नेवार जातको ऐन’

ई. १९३२ (अर्थात् सं. १९९२) सम्ममा अधिदेशि प्रचलित मुलुकी ऐनलाई ई. १९४८ (सं. २००५) सम्म भएका अपभ्रष्ट अतिलाई सोहीअनुसार मिलाई छापी पुनः ई. १९५२ (सं. २००६) मा त्यसको प्रकाशन भएको मुलुकी ऐनको पुरानो किताब हेर्दा चाहा पाइन्छ । नयाँ मुलुकी ऐन जारी हुनुअघि यही मुलुकी ऐन प्रचलित रहेको थियो । यो मुलुकी ऐन ५ भागमा नेपाली कानूनमा प्रकाशित छ । त्यसको पाँचौँ भागमा ७५ देखि ८२ पृष्ठसम्म यो ‘नेवार जातको ऐन’ छापिएको छ । त्यसैलाई यहाँ केही सम्पादन गरी विषय बुझ्नको लागि उद्धृत गरिएको छ ।

२ नं. ॥ नेवार जातले ब्राह्मण, रजपुतबाहेक अरु तागाधारी जातकी कन्या विधवा जारी गरी ल्याएको र तागाधारी जातकी तागाधारी जातसित विधेकी आफू तेस्रो लिङ्ग परी स्वादराशेकी स्वास्नी र यिनबाट जन्मेका सन्तान बाबुका जातमा मिल्छन्. विवाहितासरह अंग पाउँछन्. यिनै जातकी चौथोदेखि उँचो परी ल्याएकी र तागाधारी जातका तागाधारी जातभन्दा कम जातमा विधेकी स्वास्नी राखी जन्मेका सन्तान पर्वते, ४० वर्षेदेखि घटी वा बढी विवाह-खर्च पाउने मतवालीकी कन्या विधवा जारी गरी ल्याई उनबाट जन्मेका सन्तान सबट हुन्छ ।

३ नं. ॥ नेवार जातले आफूभन्दा कम नेवारी जातकी स्वास्नी ल्याई उनबाट जन्मेका सन्तानले आमाको जातपट्टि लागिरहेका भए त्यस्ताले खलबाट गरेमा आमाकै जातको ऐनबमोजिम सजाय गर्नु. आमाको जातमा मिलेको रहेनछ बाबुका जातभन्दा कम माय भएको रहेछ भने त्यस्ता सबटलाई बाबुको जातको ऐनबमोजिम दण्ड सजाय गर्नु ।

४ नं. ॥ नेवार जातको जतिफेरा विवाह गरी वा विवाहको रीत पुन्याई लैजान्छ, उतिपस्ट विवाहिता स्वास्नी सरहको ऐनबमोजिम गर्नु, विवाहको रीत नपुन्याई ल्याएकी र कन्या विधवा आफू दोस्रो लिङ्ग परी घरमा ल्याई भताहाले भात खाएको भए पनि विवाहखर्च पाउँदैन, विवाहखर्चको ऐनबमोजिम दण्ड माय हुन्छ, चौथो लिङ्ग-देखि उँचो परी घरमा ल्याइराशेकी स्वास्नीको करणी गर्नेलाई विवाहखर्चको ३ खण्डको १ खण्ड दण्ड हुन्छ ।

५ नं. ॥ नेवार जातका ११ वर्षे माथेका स्वास्नीहरूको करणी संबन्धबाट भातमा बोरियो भनी कराउन आए भने जुन जातकी भातमा बोरिएको छ, उसै जातका विवाह खर्चको ३ खण्डको २ खण्ड दण्ड हुन्छ, गलंग्वाको बलिया भई भातमा लिने रहेछ भने करणी

लिनेलाई दण्ड हुँदैन ।

१ नं. ॥ करणीको आशयले फकाउन लाग्नेलाई जुन जातकी स्वास्नी फकाउन लाग्छ, करणी हुन पाएको रहेनछ भने जुन जातकी स्वास्नी फकाउन लाग्को छ, उसै जातको विवाहसूत्रका ऐनबमोजिम सधवा फकाउन लाग्को भए ३ खण्डको १ खण्ड, विधवा भए ६ खण्डको १ खण्ड, कन्या भए १२ खण्डको १ खण्ड दण्ड गर्नु, फकाउन जाने लमीलाई फकाउन लाग्नेलाई हुने सजायको आधा सजाय गर्नु, फकाई करणी चुकाइदिएछ भने त्यस्ता लमीलाई करणी गर्नेलाई हुने दण्डको आधा दण्ड हुन्छ ।

७ नं. ॥ नेवार जातकी स्वास्नीलाई करणीका आशयले हातपात गर्नु भनी स्वास्नी कराउन आई भने हातपात गर्नेलाई जुन जातकी स्वास्नीलाई हातपात गरेको छ, उही जातकीलाई भेषको विवाहसूत्रको ३ खण्डको १ खण्डका हिमावले दण्ड गर्नु, पानी नचल्ने र छिटो हाल्नु पर्ने जातले पानी चल्ने जातकी स्वास्नीलाई हातपात गरेको भए १॥ वर्ष कैद गर्नु, पानी नचल्ने र छोटो छिटो हाल्नुपर्ने जातले हातपात गरेमा प्रायश्चित्त गराइदिनु, भात पानी चल्छ, हातपात गर्दा लोभेले वा स्वास्नीका माइतीले हात हाल्नेलाई कूटपीट गर्नु भने अङ्गभङ्गको ऐनबमोजिम सजाय गर्नु, अङ्गभङ्ग भएको रहेनछ भने बात लाग्दैन ।

८ नं. ॥ नेवारजात वैहकी विवाह गरी स्वाएकी र विवाहको रीत पुऱ्याई स्वाएकी स्वास्नी करणीमा विधेमा उसको लोभेले करणी गरेको देखी उसै बलामा करणी गर्नेलाई कूटपीट वैह गर्नु र जीउ जखम भयो भने करणी लिन साथैका बलैमा जीउ जखम गराएको हुनाले त्यस्तालाई कूटपीटको आधा सजाय गर्नु ।

९ नं. ॥ नेवार जानमा जङ्गीमा अफिमरसम्मकी र निजामतीमा अट्टाका हाकिम भएका मानिसकी विवाह गरी स्वाएकी र विवाहको रीत

पुण्याई स्वाएकी स्वास्नीको कसैले जारी गर्नुो भने त्यस्तालाई विवाहखर्चबापत कैद गरिदिए भने महिनाका ५ रुपैयाँका दरले कैद गरी म्याद पुगेपछि छाडिदिनु ।

१० नं. ॥ नेवार जातकी सधवा स्वास्नी पोइल गर्मा स्वास्नी लैजाने-सित विवाहखर्च लिई वा खत माफ गरी छाड्न हुन्छ, कनहरीमा फिराद परेपछि कावलनामा नहुँदासम्म माफ दिन्छु भने दिन पाउँछ, कावलनामा भइसकेको भए विवाहखर्च मात्र माफ दिन पाउँछ, दण्ड माफ हुँदैन ।

११ नं. ॥ नेवार जातको विवाह गरी स्वाएकी र विवाहको रीत पुण्याई स्वाएकी सधवा स्वास्नीको राजीखुजीसँग कसैले करवी गर्नुो भने ऐनबमोजिम विवाहखर्च भराई विवाहखर्चभोजिम दण्ड गर्नु ।

१२ नं. ॥ नेवार जातमा

- (क) नेपाली मरल जातको ८० रुपैयाँ
- (ख) खरधर र असल श्रेष्ठ जातको भए ७० रुपैयाँ
- (ग) असल श्रेष्ठदेखि मनि अरु श्रेष्ठ जातको र बाँडा उदास-लगायत ज्यापुदेखि माथिका जातको भए ६० रुपैयाँ
- (घ) ज्यापु जात र ज्यापुसरहका अरु गैह्र जातको भए ४० रुपैयाँ
- (ङ) सात्मी, नकमी, छिवा, माली, खुवल, मुसल, हुँया, चिचकारी गैह्र यी ७ जात र बिर्सेसरहका अरु गैह्र जातको भए ३५ रुपैयाँ

विवाहखर्च भराउनु ।

१३ नं. ॥ (क) कसाई, कुम्से, कुलू, रोङ गैह्र पानी नचले छिटो हास्य नपर्ने जातको भए १५ रुपैयाँ

(ख) पोडे, ज्यामाखलक लगायत गैह्र छिटो हास्यु पर्ने जातको भए १० रुपैयाँ विवाहखर्च भराई ५ रुपैयाँ दण्ड गर्नु ।

- १४ नं. ॥ अर्काधित विधे की स्वास्नी लैजान्छु भन्वो भने विवाहसर्चको ४ खण्डको १ खण्ड पशुवन तिराई लैजान विनु, विवाहसर्च पाउँदैन, यस्ती स्वास्नी पछि पोइल गएमा लैजानेलाई दण्ड, विवाहसर्च केही लाग्दैन ।
- १५ नं. ॥ विवाहसर्च तिरौ ल्याएकी स्वास्नी पोइल गई भने अपिस्ताले तिरैबमोजिमको विवाहसर्च भराई विवाहसर्चबमोजिम दण्ड गर्नु ।
- १६ नं. ॥ गर्भ, जायजन्म भएपछि र गर्भ रहेपछि गर्लंग्या ठहर्छे, गर्लंग्या भएपछि जात भातमा आउँदैन, गर्लंग्या भएको रहेन्छ र गर्लंग्याको पतिवा गरी जातमा लिई आएको जात रहेछ, उसका भताहा-हृस्ने आफूभन्दा बढी जातमा विधौ तापनि गर्लंग्याको पतिवा भए हामी भातमा लिन्छौं भनी मुचुल्का लेखिदिन्छन् भने लेखाई लिई घालको पतिवा गराइदिनु लिईनी भने बढी जुन जातमा विधे की छ, उही जात हुन्छे ।
- १७ नं. ॥ पहिलोलाई दोस्रो, तेस्रोलाई पहिलो भनी बोस्ने वा करणीने नगर्नेलाई पालेको ठहरे त्यस्ती स्वास्नीलाई उसै जातका विवाह-सर्चको आधा दण्ड गर्नु ।
- १८ नं. ॥ नाखा मुखारा लाग्का कटीमाथि अर्को विवाह गर्वो वा अरु स्वास्नी घरमा ल्यायो भने रीत दस्तुर भएको भए पनि त्यस केटी-लाई केटाको कर लाग्दैन, लिएको दस्तुर फिर्ता पनि गर्नुपर्दैन, नाखा लागेको हो भनी उजुर गर्नेलाई उसै जातकालाई लेगेको विवाहसर्चको ४ खण्डको १ खण्ड दण्ड गर्नु ।
- १९ नं. ॥ नेवार जातकी विवाह नभई माइत रहेकी छोरीबेटी अरुसित विधेकी रहिछ, गो कुरा आमा बाबु माइतीले चाहा पाएको रहेछ वा करणी लिने दिनेले जाहेर गरे भनेको रहेछ र अर्का कसैले त्यही केटी मान्न आउँदा सो विधेकी कुरा चाहा दिई चाहा पाई विवाह गरी लगेछ भने, माइतीलाई पनि अबि करणी गर्नेलाई पनि जात

साम्बन्ध, सो कुरा बाहा नदिई माग्नु आउनेलाई रीत दस्तुर खाई विवाह गरिदिन्छ र विवाह गर्नेले पछि सो कुरा बाहा पाई केटी छुट्टयो भने माइतीबाटै ऐनबमोजिमको विवाहखर्च भराई आदि दण्ड गर्नु, केटी माइतीकै सपुदं गरिदिनु, बिबेकी हो तापनि मै सौजान्छु भनी केटी लम्बो भने विवाहखर्च भराउनुपर्दैन, माइतीलाई दण्ड पनि हुँदैन ।

२० नं. ॥ एकालाई विवाह गरी दिइसकेकीलाई उसको हक नछुटाई अर्कालाई दिनेलाई स्वसै दिनेबाट ऐनबमोजिम विवाहखर्च भराई दण्डसमेत गर्नु, दिई सौजानेलाई बात साम्बन्ध ।

२१ नं. ॥ बलामी जानकी विवाह गरी स्याएकी र विवाहको रीत पुन्वाई कम्वा स्याएकी सधवा स्वास्नीको कसैले जारी गर्नु भने अथि पिता पुखादिखि जार हानी आएकाले जार काट्न पाउँछ, नभए पाउँदैन, जार नहान्ने जात भए ६० रुपैयाँ विवाहखर्च भराई ६० रुपैयाँ दण्ड गर्नु, जारी काटी आएकाले जार काट्तिन, विवाहखर्च लिन्छु भन्थो भने ६० रुपैयाँ विवाहखर्च भराई दिनु, दण्ड पर्दैन, अरु कुरा परी आएमा यही महलमा लेखिएका ऐनबमोजिम गर्नु ।

२२ नं. ॥ नेवार जात वा गलंग्याको पतिवा लिई आएको जातकी गभिणी स्वास्नी आफूभन्दा कम जातमा अर्कासँग बिछी भने गर्भ पैदा भएपछि सो बालक मेरो कीर्सेले गर्भ रहेको बालक हो, पतिवा भए बालक जातभातमा लिन्छौं भनी भताहाले समेत मुचुस्का लेखिदिए भने भातको पतिवा दिनु । अरुसँग बिबेपछि हामी भातमा लिन्नौं भने कर साम्बन्ध, आमाको जातमा जान्छ ।

२३ नं. ॥ नेवार जातकी विवाह गरेकी र विवाहको रीत पुन्वाई स्याएकी स्वास्नीमाथि सौता हाउरो, खान लाउन नदिई घरबाट निकाला गरिदिने वा बेसवा राखी विवाहतालाई हेरेन अथवा सोमने चोरी गर्ने, दामल हुने, खानवात गरी वा घर जहान छुट्टी भागी जानेका



- स्वास्नीहक पाचुके गरीदेऊ भनी कराउन आए भने अद्यालत, ठाना, अद्यालतबाट पाचुके गराइदिनु ।
- २४ नं. ॥ नेवार जातको लोम्ने फकीर भयो, जालदेखि पतित भयो वा लोम्ने महारोगी, खुनो, कुँजो, अन्धो, लंगडो, नपुंसक, साटो रहेछ भने त्यस्ताको स्वास्नी पाचुके नभए पनि माइतीले अरुलाई दिन र पोइल गए पनि लैजाने दिनेलाई खतबाट लाम्बैन, विवाहखर्च पनि पार्नेदन ।
- २५ नं. ॥ आफना काजले भोट पधेश परदेश जानेको स्वास्नीलाई खान लाउनको बन्दीबस्त नगरी जानेका र विवाह मान गरी पछि टाकन नपठाई हेरविचार पनि नगरी ३ वर्षसम्म दुःख काटी बसेका स्वास्नीहकले ३ वर्ष नाचेपछि पाचुके गराइदेऊ भन्न आए र सो कुरो ठहर्नु भने पाचुके गराइदिनु ।
- २६ नं. ॥ लोम्ने बिरामी साह्रो भयो भनी वा स्वास्नीका ग्रहदमाले पिन्वो छ्छाह्लु भनी दुबैको मञ्जूरीबिना पार पाचुके गराउन हुँदैन ।
- २७ नं. ॥ पाचुके नहुने मुदामा पाचुके गराइदिनेलाई जुन जातकी स्वास्नी हो, उर्षे जातको विवाहखर्चको ३ खण्डको १ खण्ड दण्ड गर्नु । अहुवाबाट पाचुके गराइदिदा १ रुपैयाँ दस्तुर लिई पाचुके गराइदिनु ।
- २८ नं. ॥ मौसाखतमा दण्ड हुने कुरामा र ऐनले पार पाचुके हुने मुदामा पिला भरार्नेदा दशौँद लिनु, बीसौँद लाम्बैन, नलिनु ।
- २९ नं. ॥ पोखी साबित गर्ने नसक्ने पोलाहालाई पोलादमानेलाई हुने सजायको आधा सजाय गर्नु ।
- ३० नं. ॥ भदाएकाको दशौँद लिनु, दण्ड हुनेमा बीसौँद लाम्बैन, नलिनु ।
- ३१ नं. ॥ जिलेसँग २॥ रुपैयाँ सलामी लिई जिलापत्र गरिदिनु ।
- ३२ नं. ॥ यसमा १४ वर्षदेखि बहूता कौद नगर्नु ।
- ३३ नं. ॥ जारीखतको सजाय गर्ने नपाउनेमा पाउनुपर्छ भनी उठुर

गर्नेलाई ज्वान जात लिन पाऊं भनेको भए ११ महिना, अरुबोके गर्ने पाऊं भनेको भए ६ महिना कँद गर्नु, विवाहखर्चमा भने नपाउनेमा पाउनुपर्छ भनी पक्नेलाई त्यसले पकेका विगोको र आफूले लिनुपर्नेभन्दा बढ्ता पक्नेलाई बढ्ता पके जतिको र आफूले दिनुपर्नेभन्दा घटी भन्नेलाई घटी भनेजतिको विगोको आधि दण्ड गर्नु ।

३४ नं. ॥ नेवारजातको व्यवहार चलाउने विषयमा स्थितिको इस्तिहार भएकाले सो विषयमा सोही इस्तिहारवमोजिम व्यवहार चलाउने गर्नुपर्छ, इस्तिहार भन्दा बढी लिने दिनेलाई लिइसकेको भए बढी लिएको कित्ता गराई लिने दिने दुवै घरलाई बढी लिएका विगोको आधि आधिका दरले दण्ड गर्नु, दिन पठाएको रहेछ, लिन भने पाएको रहेनछ भने दिन पठाउनेलाई बढी ठहरेका विगोको ३ खण्डको १ खण्ड दण्ड गर्नु, लेखिबहाहेक इस्तिहारबरखिलाप गरी अरु कुरा गरेको भए हाकिमका तबबीजले ११ देखि २० रुपैयाँसम्म दण्ड गर्नु ।



## परिशिष्ट-२

ई. १९३६ मा खोमानु ब्राह्मण र श्रेष्ठको रीति चिति

खोमानु ब्राह्मण श्रेष्ठजातहरूका व्यवहारको किताब— श्री श्री श्री महाराज जुद्ध शमशेर जङ्गबहादुर राणाका हुकुम र कम्ब्याण्डर इन-चीफ जनरल पद्म शमशेर जङ्गबहादुर राणाका मर्जि मुताबिक कोसल मार्केट

इतिहास-

उप्राप्त हाम्रा रीति दुनियाहरूले बिबाह ब्रतबन्ध समेत इत्यादि बेबहार गर्दा मुनासिब माफिकको गर्नु पर्ने काम चलाउने आवश्यकीय काम माथ नगरी अनेक किसिमबाट भडक बडाई काम काब गरे बाट ज्यादा खर्च हुन गई कोही दुनियाको हालत कम् हुने र खर्च गर्न नसक्ने दुनियाले ब्यवहार चलाउन नसकी मडका पीर परेको ब्यहोरा जाहेर भएको र अफिसर हाकिमहरूले पनि सो बारेमा खर्च घटाई ब्यवहार चलाउन पाए हुँदो हो भनी विमित बडाएकोले समेत सबै दुनियामा मुबिस्ता हवस भन्ना निमित्त गर्नु-पर्ने बिबाहा ब्रतबन्ध समेत ब्यवहार गर्दा मुनासिब माफिककोसम्म खर्च गरी काम चलाउने गर्नालाई ठान्नु इज्जतदारहरू र अरुको समेत जजस्को राम झिकाउनुपर्छ झिकाई अन्दोबन्द मिलाई चाडो जाहेर गर्नु भन्थ्या हामी श्री ३ महाराजबाट हुकुम बस्ते बमोजिम बिहाबरी समेतको ब्यवहारमा साबीक गर्ने गरी आएको रीत चलन खर्चमा कति कतिसम्म गर्ने गर्दा मुनासिब माफिक भै ब्यवहार नरोकी काम चलने र पैसामा किफायत हुने हुन्छ साबिक गरी बलिआएकोमा घटाउने छोटघाउने समेत तजबीज गरी कौसले मार्फत् जाहेर गर्नु भन्थ्या ३ सहरका ब्राह्मण श्रीभाबु ब्राह्मण क्षेत्री खेपड जातहरू समेत इज्जतदार ठान्नु भलादमीहरूको नार्जेमा १ छाप भै गये बमोजिम आफना आफना जातमा गरी चली आएकोमा घटाई छोटकिफायत साथ काम गरे पनि कर्मकाण्ड नछुट्ने भनी राय लेखि जाहेर गरेकोमा कुनैको कुनै किसिम कुनैको कुनै किसिम-सँग लेखिएको र सबै काम कुराको सबै रायमा पनि नपरेको सबैको मितान भएको देखिएन तापनि ब्यवहारमा खर्च घटाई काम

गर्न गराउनामा सबैको राए मिलां भएको देखिनाले राएमा एकै मिलान गर्न ब्राह्मण चौभाजु शोभी श्रेष्ठ जातहरू जातपिछे १०/८ जनालाई कौसलमा राखी छलफल गर्दा आफना आफना जातमा गर्नु चलाउनु पर्ने देखासिखिले भडक बढाई आएका तपसीलका कुरामा तपसील बमोजिम छोटघाई किफाएत गरी गर्ने भएमा पनि कर्म-काण्डमा नटुट्ने अरु साबिकै गरी चली आए बमोजिम गरे हुने भन्दा एकै राब कायम् भएको बेहोरा कौसल मार्कत् जाहेर भयो तसर्थ हाभ्रा रैती दुनियाहरूलाई मुबिस्ता हवस भंभ्रा खातीर तपसीलमा लेखिए बमोजिम चौभाजु र श्रेष्ठ जातहरूले अब उप्रान्त ब्यवहार गर्नेमा तपसीलका कुरामा तपसील बमोजिम र अरु कुरामा साबिक गरी चली आए बमोजिम गर्नु तपसीलका कुरामा तपसील बमोजिम भन्दा बढाई काम गर्नपाउँदैनो सो भन्दा बढाई काम गरे गराएमा अदलका अैन बमोजिम सजाए हुने छ तपसीलमा लेखिएका काम काममा र सोदेखि बाहेक अरु काम काज गर्दा समेत कर्मकाण्ड नटुट्ने गरी भरसख किफाएत गरी ब्यवहार छोटघाई गर्ने गरी पाउँ भनी हाकिम् अफिसरले जाहेर गरेको र छोटघाई काम चलाउने राब समेत लेखिदिए बमोजिम हुनसकेसम्म छोटघाई घटाई गर्ने गरी ब्यसेकोछ अब उप्रान्त चौभाजु श्रेष्ठ-जातहरूले काम काज गर्दा गराउदा यो इस्तीहारमा लेखिएकोमा नबढाई भरसख घटाइ काम चलाउनु यो भन्दा बढाई काम काज गरे गराएको उहरे अदलका अैन बमोजिम सजाव हुने छ ...

### तपसील

### चौभाजु ब्राह्मणको

१. बालबको छैटी गर्दा कुपुले सगुन सराजामसम्म ल्याउनु कुपुलाई चोली १ र पून कुपुका १ माघ दिने गर्नु ...

२. बालखलाई पास्नी गर्दा रथान गणेश दर्शन गराई ल्याउनु बाजा बजाई जात्रा गरी लैजान हुँदैन ...
३. सो पास्नीको र खेवर ब्रतबन्धको समेत नीती गर्दा आमालाई आमाको दीदि बेन्ही मावली घर बाबुका घरको छोरी दीदि बेन्हीहरूलाई चुल्हे र अरुदाग्नु भाईहरूको छोरी बेटी २/२ जना अरु नातादारमा १/१ जनासम्म नीती गर्नु...
४. बालखको जुनुको उत्सवमा पनि पैसा एक पटक बालखलाई र बालखको आमालाई जुना जोर १ जानुलाई बस्त्र १ टुक्रा सगुन सम्म पठाई दिनु दोधा बालखदेखीलाई बालखलाई मात्र दिनु आमालाई दिनु पर्दैन ...
५. खेवर गर्दा बालखलाई मावली घर १ ले पोसाक १ जोर दहि सहितको सगुन पठाउनु अरु केहि पठाउनु पर्दैन ...
६. ब्रतबन्धको पुर्वाङ्कको दिनमा मुख प्रोहित र आफना छोरी बेटी जुवावी सम्म राखी काम चलाउनु अरुलाई बाकी खुवाउनु हुँदैन ...
७. ब्रतबन्ध गर्दा ब्रह्मचर्यमा रहने बालखलाई भोजन गराउना निमोत्त हवीपको सराजाम र होम् गर्नालाई चरुको सराजाम समेत ब्रह्मचर्यमा रहेकाको मावली र सो बालखको आमालाई दिदि बेनी र आफना घरका छोरी बेटीहरूले मात्र पठाउनु अरुले पठाउनु हुँदैन समावर्तनमा निमन्त्रणा गर्दा भोजन पठाउने जतीलाई चुल्हे र अरु नातादार १/१ जना सम्म निमन्त्रणा गर्नु सो भन्दा बढी निमन्त्रणा गर्नु हुँदैन ..
८. ब्रतबन्ध गर्दा सगुन पठाउनेमा मावली घर १ ले मात्र बालखलाई जुना जोर १ दही सहितको पुजाभाण्ड १ र

अरु चल्है निम्तो भएकाले दही कहतरा १ घोठी १ पुजा-  
भाग सगो सगुन दिनु अरुने सगुन पठाउनु हुँदैन ...

९. वीहेको सुपारी दिदा सुपारी गोटा १० दही कहतरा १ केरा  
कांम्यो १ मुनको टिका १ जने जोर १ रमासमा पोका  
पारी दिनु सो देखि बढी पठाउनु हुँदैन ...

१०. कस्तेह्लाघाके गर्ने पठाउदा सह २४ कनेजो र तास कीखाप  
कोईचीन् बाहेक अरु साधारण सुगा जोर १ दुलहीलाई  
खुवाउने भान १ दही कहतरा २ सम्म पठाउनु सो भन्दा  
बढी पठाउनु हुँदैन ...

११. वीवाहा गर्नलाई काम कुरो छिनी बागदान भे सकेपछि  
सगनका अपिल्ला दिन पुर्वाङ्कका दिन अरु नातादार  
बोलाई खुवाउनु पर्दैन पुरोहित ब्राह्मण १ आफना 'जुवाई'  
छोरी धेटी माच बोलाई खुवाउनु ...

१२. विवाहमा दुलहीलाई गहना दिदा मुन् तोला २ सम्मको  
आफना गण्डे अनुसारको तीलहरी वा अरु गहना कम्बा-  
दान सिधोएपछि दिनु सुगालाई तास किन्घाप कोयचिन्  
बाहेक अरु दुलहीले लाउन हुने सामकको १ जोरसम्म  
दिनु सो देखी बढी दिनु हुँदैन ...

१३. साईपाटा पठाउदा जातजातको रोटी किस्ती ४ फलफुल  
मसला किस्ती ४ उच्चु लाका ४ सह गोटा २४ सम्म  
राखी २ जना मानिसलाई बोकाई पठाउनु सोभन्दा बढी  
पठाउनु हुँदैन ...

१४. जन्त जाँदा बाजा भरिया लाने बाहेक आफना नाता  
कुटुम्ब र इष्टमित्र समेत गरी १०० जवान भन्दा बढि  
ले जान र बाँदीको सामादान कनाट कानेस बाजा बजा-  
उन ललाई लेजान हुँदैन जन्त जाँदा भरसक दिऊँते जाने

गर्नु राति भयमा डेलाएत ४ सम्म र सैनबटी ४ र  
धिराक २५ सम्म बालि गुजराति रीसमको बाजा सम्म  
बजाउन लगाई लैजाने गर्नु ...

१५. बिहेको भोजमा निमतो गर्दा आफ्ना घरको छोरी बेटी  
र बिहे गर्नेको मावली र आमाको दीदी बहिनीहरूलाई  
चुल्हे र अरु नातादार इष्टमित्र समेतलाई १, १ बना  
निन्त्रणा गर्नु ..
१६. विवाहको अनुषिका दिनमा मावली घरबाट दही कहतरा  
१ लड्डु २५ छोरी बेटीलाई पोसाक १ जोर जुवाजीलाई  
कपडा १ माथ राखी सगुन पठाउनु सो देखि बढी पठा-  
उनु हुँदैन ...
१७. माथ लेखिए देखि बाहेक अरु कर्म काण्ड नटुट्ने गरी  
किकाएत साथ साबिक गरी चली आया बमोजिम गर्नु ...

### श्रेष्ठ जातको

१. छोरीबेटीको गर्भ रहदा पैसा पटक माथ माईत घरबाट  
दही च्युरा खुवाउन लैजानेमा दही १ च्युरापाची १ रोटी  
मोरु १ फलफुल किस्ती १ सम्म लैजाने गर्नु सोभन्दा  
बढी लैजान पठाउन हुँदैन ...
२. सुतकेरी भएका ४ दिनपछी माइत घरबाट च्युच्युरा  
खुवाउन पठाउन हुँदैन ...
३. बालछ पैदा भएपछि माइतीघरलाई खबर पठाऊदा  
सिन्दुर मुपारी त्वाउमाथ पठाउने गर्नु अरु माथ सामान  
पठाउन हुँदैन ...
४. छैठीका दिन मनसुवा हुनेले रात जाग्राम गर्न हुन्छ फुपुले  
सो दिन आई बालछ र आमालाई जवाश्रुदा भेटीसम्म

राखी घरबाट जोरैकैबाट गर्नुपर्ने काम गरी आसिष दिने गर्नु कुपुले अरु व्यवहार सजानु हुँदैन कुपुलाई चोली १ र नुनसहितको सिसापालु मात्र दिने गर्नु

५. छोरी बेटीका पैसा छोरी वा छोरा १ को न्वारान गर्दा मावनी घरबाट सम्म देहायमा लेखिएसम्मको सराजाम मात्र पठाउने गर्नु भोजको सराजाम समेत र अरु केहि पठाउनु हुँदैन पैसा छोरा पाई लेखिए बमोजिम बेवहार भए पछि छोरी पायो भने पठाउनु पर्दैन ... .. पुजाभाग ... १ दहि कहतरा ... १ सरवा चावल कुम्वा ... १ नाजलको बट्टा ... १ मागु सेर १ तेलसहितको बट्टाको १ च्युरा पाथी ... १ मुत्केरीके देछाय वस्त्र ... १ बालशके—

मिनिचाल ... १ पोटी चौथी बट्टा ... १ चम्बा ... १ चाँदिको अंगुठी ... १ इचाके कपडा टुका ... १ डसना ... १ सिरक ... १ मानु मुकुल ... १ मचाकडी नरकटको ... १ सुनको अंगुठी ... १ तोरी भरेको तर्किया . १ x x पैसा मुत्केरी भएका छोरीबेटीलाई दिनेने तेलमा लाउने जुगा जोर ... १

६. बालशको मुख हेर्ने जानेमा र अंगुचा विचार जानेमा समेत मावलि मुख्य १ घरको लोभने मानिस स्वास्नी मानिससम्म जाने गर्नु बालशलाई जषाश्रद्धा भेटीसम्म पठाउनु अरु दाजु भाई इष्टमित्र नाता कुटुम्ब पनी नलानु नजानु जुवाजीका घरबाट पनी सो मुख हेर्न आउने मुखे मावली घरलाई समेत नुन दिनु पर्दैन ..

**बालशको पासनीमा**

७. बालशको भाई वंन्ही तर्क भए दाजु भाई जम्मी मावनी



घर गरि र दाजु भाई तर्फको छोरी भए छोरीका धनि मावली गर्ने गरी बालछको पास्नीमा निम्तो गर्दा मावली घर चुल्हे र अरु भित्र भएका दाजुभाई छोरी जुवाजी भांजाभांजी समेतलाई माचाछी ह्याछी निम्तो गर्ने गर्नु चुल्हे निम्तो जानेले दहि समेतको पुजा सराजाम १ बालछलाई जुगा वा कपडा गज १ माथ लैजाने गर्नु सो भन्दा बढी र अरु लैजानु हुँदैन सो पास्नी हुने बालछलाई स्थान् गणेशको दर्शन गराउने लैजाँदा बाजा राखी लैजानु हुँदैन ...

### बालछको चुडाकर्म व्रतबन्धमा

८. दाजु भाई बन्ही तर्फ भए दाजु भाई जन्मे मावली घर गरी र दाजु भाई तर्फको छोरी भए छोरीका धनी मावली हुने हुनाले व्रतबन्ध चुडाकर्म गर्दा मावलिघर चुल्हे र अरु भित्र भएका दाजु भाई र छोरी जुवाजी भांजा भांजीलाई ह्याछी माचाछी निम्तो गर्ने गर्नु चुल्हे निम्तो जानेले कपडाको १ जोर मवलपोस मुश्वाल टोपी र सगन् दही समेतको पुजासराजाम १ माथ लैजाने गर्नु मावली घरले सो देखि बढी अरुले समुन् केही लैजान हुँदैन ...

### बालछको पैल्हा जन्मोत्सवमा

९. मावली घरबाट दही समेतको पुजा भाग १ र कपडा गज १ माथ पठाइदिने गर्नु सोभन्दा बढी पठाउनु हुँदैन जुवाजी घरले पनि सो ल्याउनेलाई १ छोक खुवाएर पठाए पनि हुन्छ अरु केही पठाउनु हुँदैन ...

### दही गर्दा

१०. त्रास किनघाप कोवचिन रसम बाहेक अरु सुगा सम्म गच्छे अनुसार लगाई कर्म चलाउनु भो कर्म चलाउदा जग्गेमा विधौ गर्ने बाहेक माचनी घरबाट सम्म बारांछुके गर्ने पठाउनु अरु कुनै नाताले पनी बारांछुके गर्ने पठाउनु पर्दैन ...

### कन्य गुफा राखदा

११. छोरीबेटी बारांतय गर्दा दुलहाको घर बसेमा माइती घरबाट माइती घर बसे दुलहाका घरले गर्ने सो जानु पठाउनु पर्ने घरले सरुवा चावल पायि १ बोली १ दही सहितको पुजाभाग १ मात्र लैजाने गर्नु सो आउनेहरूलाई भोज पनी खुवाउनु दसाहा दाजु भाई बाहेक अरु कुनै नाता निम्तो गर्ने र भोज खुवाउनु समेत पर्दैन ...

### बिवाहको कुरा छिनी सुपारी दिदा

१२. देहाए बमोजिम मात्र लैजाने पठाउने गर्नु सो भन्दा बढी लैजान पठाउन हुँदैन—

सीगो सुपारी- १०

मोहरू- १

माछा गोटा- १०

मोटाई किस्त- १

फलफुल किस्त- १

दहीसहितको पुजाभाग- १

१३. सो पठाउदा लमि सार्थमा जाने हुदा भरिमा बचान १ सम्म मात्र लैजाने गर्नु सो जवात सम्मलाई भोज पनी खुवाउने गर्नु

### लाखा विदा

१४. लाखा विदा लाखामडी १ एक सेर सम्मको अघि जति

जति बान् जिनेदिने गरी आएको छ उति उति बान्  
 र लाखाभन्दा जति बान् छ उति चोटा केरा, माछा र  
 खावा माना २ दही कहतरा १ मात्र चलन् अनुसार  
 पठाउनु पर्नेले पठाउनु भरिया ४ जना सम्मलाई बीकाई  
 पठाउनु अरु केही पठाउनु हुँदैन ...

१५. दुलही हुनेलाई कल्याणह्याके गर्ने पठाउदा देहायमा  
 लेखिएसम्मको सराजाम मात्र पठाउनु अरु केही पठाउनु  
 पर्दैन कल्याणह्याके गर्ने आउने मानिसलाई केटिका  
 तरफबाट जो चाहिने इस्तुर दि निजलाई र समी  
 भरियाहरूलाई समेत खवाई पठाउनु—

सगुन समेतको पुजा भाग—	१	कल्या जोर—	१
दही कहतरा—	१	पाऊ आधा सम्मको	
धु रिक्कापी—	१	कलेमडि चोटा २४ को	
चुरा पाथी—	१	मडि कसी—	१
		धिनीको रिक्कापी—	१

### बुधजुं छोए गर्दा

१६. बुको मिसालाई गहना लगाई पठाउनु हुँदैन ...

### जन्त जानेमा

१७. देहाय लेखिए समोजिम मात्र गर्ने गर्नु सो भन्दा बढी गर्ने  
 हुँदैन:—

क. चौदेको सामादान लैजान हुँदैन ...

ख. जन्त जाँदा बाजा भरिया आहूक जम्मा मानिस  
 बढीमा १०० यकसए जवान् सम्म लैजाने गर्नु ...

ग. जन्तमा चुरा बाधनु हुँदैन ...

घ. कनाट कार्बोसको बाजा राखन हुँदैन ...

क. दुलही तर्फ मसाला बाड्ने चलन नभएकाले दुल्हा तर्फबाट जन्तमा बाड्ने र दुबै तर्फ बाडी दिनेमा दुल्हा तर्फकाले परेमा बाड्ने गर्नु दुलही तर्फबाट जन्तमा बाडी दिने गर्नु ...

च. दुल्हा लैजानेले दुल्हा लैजान पाउँछ ...

छ. दुल्हा लैजान पर्नेले बाहेक अरुले म्याना लैजान हुँदैन ..

ज. मोटर नगी कसैले पनी लैजान हुँदैन ...

झ. जन्त जाँदा गैनबन्ती ४ सम्म र बीराखमा २५ सम्म र प्याट्रोल साल्टेन् ४ बटासम्म बाली बसिनुकाठ वा डोली माथ लैजाने गर्नु ...

#### गोए साएके गर्दा

१८. दुलही हुनेलाई तास किन्छाप कोबचीन कारचोपी सितरा वा सत्मा भरेको जुवा पछपोरा र गहना बालगोरिलि लाउन दिन हुँदैन ...

१९. दुलही हुने डोलीमा राखी म्याउँदा डोलीमापि तास बढाई लैजान ल्याउन हुँदैन ..

#### गोह् पुवाको निमतो गर्दा

२०. निम्तो बिदा दाजु भाई वंन्ही तर्फ भए दाजु भाई जम्मे मावलीघर गरी र दाजुभाई तर्फको छोरी भए छोरीका घनीतर्फ मावली गर्ने गरी मावलीघर चुन्ने र अरुमा भिन्न भएका दाजु भाई छोरी जुवाई भान्जा भान्जि र अरु नचै नहुने सम्म माचाछि ह्याछि निमन्ववा गर्ने गर्नु सो निम्तोमा आएकाले थडा गछे अनुसार गोह्पुवा राख्ने गर्नु ...

२१. छोरी बेटीलाई दाइजो दिनेमा पनि सेप आत्माडी दिन

हुँदैन अरु दाइजो मालहरू पनि सन्तुसभित्र हाली भरसक भारी घटाई पठाउने गर्नु सो भारी बोक्नेहरूलाई ज्याला दिने वा भोज खाउने जे गरे पनि हुँदैन अरु देहाएका माल दिने गर्नु:—

क. चाँडिको भाडा र हस्तीदारको बट्टा सामानहरू बाहेक इलोटै पित्तले वा तामाको भाडा वर्तन जोर- १

ख. काट्को सन्तुस र टुँक दिनु हुन्छ...

ग. चर्खा बट्टा अनुष धातुको दिनुहुँदैन ...

### दुस्हातर्फ भोज खाउनेमा

२२. निम्तो बिदा दाजुभाई बेन्ही तर्फ भए दाजुभाई अम्नी मावलीघर गरी र दाजुभाई तर्फको छोरी भए छोरीका धनितर्फ मावली गर्ने गरी अरुमा भिन्न भएका दाजुभाई छोरी जुवाजी भाग्जा भाग्जी र नर्म नहुने किसिमका इष्टमित्र सम्म निम्तो गर्ने गर्नु सो निम्तो गर्दा मावली चुल्है र अरु मावालि हाँसी निम्तवना गर्नु चुल्है निम्तो बालाले बाहेक अरुने सगुन केहि लैजान पर्दैन मुख्य मावली घरले कपडा बज ३ र सगुन माव लैजानु अरु केहि लैजानु पर्दैन...

२३. विवाहको भोजमा भोज खाई सकेपछि मुखमुडि माव दिने गर्नु टामडो भनी रोटी बाँडिने गरी आएको अब दीनु पर्दैन ...

### सध्याके छोए गर्दा

२४. देहाय बमोजिम माव पठाउने गर्नु सो भन्दा बडी लैजान हुँदैन:—

क. छुस्वामुस्या सहितको तीमक- १

ख. कस्येमरी सहितको मडिकसी-	१
ग. ठकुपिचा र ठकु-	१
घ. सिन्दुर बहा पाट बस्त्र टुका-	१
ङ. अना पुम्सिको कांठा मजुरको प्याख-	१
च. दही सहितको पुजाजीर्न-	१
छ. गोटा १ के १ सेर सम्मको कौखोला चिक खोला ज्वलान्हेक सिंहमु र सो राक्ने वाल १ समेत-	१
ज. जुवा जोर एक-	१
झ. फलफुल किस्ती-	१
ञ. मल्लु मल्लु-	१
ट. चीनि रिक्कापी-	१
ड. धू रिक्कापी-	१
ड. चूरा पाथी-	१
इ. सो माल बोकि जाने भरीया १ देखी बडी पठाउनु हुंदैन ...	
ग. ४ दिनाभर फलफुल मसलाहक पठाउन र विबाकु पठाउनु समेत हुंदैन ..	

### मुख हेर्न जाँदा

२५. मामा र दसाहा दाजु भाई जुवात्री भानिजसम्म र सो देखि बाहेक अरुमा २० विस जना सम्म लैवान हुन्छ सो भन्दा बडी लैवान जान हुंदैन ...

सौजाने सराजामः—

- |               |                                 |
|---------------|---------------------------------|
| १. बाहि जोर-१ | ६. लाखा मरी मोटा बुद            |
| २. पुजा भाग-१ | ७. अरु रोटि किस्ती-४            |
| ३. दही- १     | ८. उखु लाखा १२ सम्मको<br>मुठा-१ |

- |                             |                           |
|-----------------------------|---------------------------|
| ४. मुख्ये घरले<br>जडाऊबाहेक | ९. जातजातको मसला किस्ती-१ |
|-----------------------------|---------------------------|

मुनको औठी-१ १०. पान किस्ती— १

- |                                 |  |
|---------------------------------|--|
| ५. तास किन्घाप<br>कवचिन् रेसम र | ११. देखि बाहेक अरु फलफुल<br>किस्ती चार |
|---------------------------------|--|

कारचोपी सितरा १२. अरुले मुख हेर्दा थडा गछे  
सत्ना भरेको अनुसार राखी मुख हेर्ने गर्नु

बाहेक अरु कपडाको असफि गीनि नोट कसैले पनी  
लुगा जोर-१ राखन हुँदैन सो जानेहरूलाई

जुवात्री तर्फबाट पान् मसलाको  
सनमान् गर्नु चुरद् बाडनु

हुँदैन

१३. मामातर्फबाट लुगा समुन सौजाने चलन् भै आएकालाई  
अब सौजान पाउंदैन—

१४. मुख हेर्ने निम्तो गरेका मानिसलाई दुल्हातर्फबाट पान  
मसला सम्म दिनु दुबै तर्फबाट भोज कवाउन र भाग  
दिन समेत हुँदैन—

१५. स्वास्नी मानिसले मुख हेर्ने जान र कुनै किसिम गरी  
पठाउन समेत हुँदैन ...

१६. दुबाके गर्दा जुवात्रीलाई नैनमुत खापीको २।। × ३ पन्

सम्मको पछपौरा १ माघ दिनु सोदेशि बडी दिन  
हुँदैन

### छोरीबिटीले विश्रामन्त्र सुन्वा पठाउने

२६. सुन बाँदीको बाहेक अरु न्हिकबह सहितको पुजा  
सामान र बोका १ माघ पठाउनु अरु केहि पठाउनु  
हुँदैन ...

### देवानिमा

२७. पुजा सहितको बोका १ माघ पठाउनु अरु केहि  
पठाउनु पर्दैन

### बाह्बाइमा पठाउने

२८. विवाहको कुरा छिनी मुगरी दी सकेको विवाह नहुदै  
पर्ने बाह्बाइमा ह्यपुजा समेत कुनै बेबहार गरी  
पठाउनु हुँदैन ..

### भाई टिकाको कुछोए गर्दा

२९. देहाव बमोजिम् माघ पठाउने गर्नु सो भन्दा बडी  
पठाउनु हुँदैन ..

१. दहि सहितको पुजा भाग-१ २. फुलको मासा  
सगुन- १

३. तेलमा विवाएको लामो  
बनी मुठा १. ४. रोटी किरती- १

५. विमिरा केरा फलफुल किरती-१

६. सो पुजा गरे बापत दिदि बहिनीलाई दक्षिना गन्धे  
अनुसार दिनु

७. भाईपुजा पछि माइतिबाट मार्ग सुदी १५ मा



पठाउने सिकु पठाउने गर्नु हुँदैन नगठाउनु

३०. कुशे औसि र मातातिर्थ औसिमा आमा बाबुको मुख हेर्ने असल हुनाले पान मसला खि दार्शन गरी आउने गर्नु अरु रोटी माल सामान समेत केहि लैजान हुँदैन ..

#### तिर्थ भोज गर्दा

३१. देस परदेसबाट आऊदा मुनी रहर ली हेर्ने जान पर्ने तिर्थ गरी आउनेले जल प्रसाद सम्म बाउनु अना बट्टा कपडाहरू समेत केहि राखि बाउनु पर्ने तिर्थ खाउ गरी छोरी बेटो पुवाजी भांजा भांजी दसाहा भाई र ब्राह्मण सम्म भोजन गराउनु हुन्छ अरुलाई बोलाउनु पर्ने सो भोजमा जानेले केहि ली जान पठाउनु हुँदैन ...

#### गुठी पालो गर्दा

३२. नातेदारहरू कसैले पनि महिलोपुत्रे भनी रोटीहरू पठाउन र सगुन इत्यादि केहि लैजान हुँदैन ...

#### पौह्रु जानके गर्दा

३३. माबली घर १ र गुरु प्रोहीत सहोदर दाजु भाईले माघ बोलाई खान दिनु चोलो दिनु र अरुले बोलाई खुवाउन पर्ने ...

#### बुडा बुढिको अच्यो गर्दा

३४. खाटमा राखि पान् चणेतका स्थान् सम्म लैजान हुन्छ खाटमा ताल किनखापने मोर्नु हुँदैन पोभा बाजा पञ्च बाजा बाहेक अरु बाजा राखन हुँदैन सो

निम्तोमा जानेहरूले केही सगुन् लैजान हुँदैन ...

गत सानि मर्दा

३५. प्रोहित बाह्यहरू बोलाई परैमा जो गर्नुपर्ने विधि गरी सानि गर्नु अरु नातेदारहरूलाई खाकि भोज खुवाउन र नातेदारहरूबाट पाल जोल लान समेत हुँदैन ...

मानिस मर्दा विचार जानेमा

३६. मर्नेको छोरी बेटी बाहेक अरु कसैले बाहिरबाट आई-माईहरू रोई जान हुँदैन ...

३७. विचार जाँदा नाता बाहेक अरुले जानु हुँदैन नातागोता जानेले पनी भरसक नरोई समझाउने बुझाउने गर्नु ...

३८. दामबती तिर्थीय पछि फूकिहरूलाई खानु खुवाउनु पर्दैन सोलानारमा दसाह भाईदेखीबाहेक अरुलाई र घरमुद्धिका दिन दसाहा दाजु भाईहरूलाई र मुर्बा बोक्ने गुडीहार सम्म खुवाउनु अरुलाई खुवाउनु पर्दैन .

व्यवहार पठाउनेमा

३९. गुन प्रोहित दसाहा दाजु भाई र सोहि घरको आफना छोरी बेटी र माइती मावतीले मात्र बेवहार पठाउनु सो देखि बहेक अरुले व्यवहार मदी विचा समेत पठाउनु हुँदैन ...

सन्धि ६ मन्हे बजिक २ धर्य धाडको निम्तो मर्दा

४०. बेवहार आउने जतिनाई पुग्दै निमन्त्रणा र अरु नातादार १, १ जना र कामको मानिस देखि बाहेक अरुनाई भोज खुवाउनु हुँदैन .

## घर देवालये बनाऊदा

४१. घर देवालये पाटि पीवा सतल बनाऊदा कसैले पनी पान मसला र अरु खाने सराजिम समेत केही लघी खुवाउन पर्येन ...
४२. बाह्यल बाल मेजर कप्टान मिर मुब्बा सम्बन्धमा जागिरदारले आफ्नु वा भाई छोरा छोरी नासो नातीनी समेतको बिहेमा मन्सुबा हुनेले ऊपरबाल छाता म्याना मोटर लैजान र दुलहा दुलहीलाई समेत लुगा दिनेमा आफ्नु संग भएको जुनसुकै लुगा लयाउन दिन औ कनाठ कानेश बाजा बनाउन लगाई लैजान हुन्छ ..
४३. लेखिए देखि बाहेक अरु कुरामा साबिक गरी चली आए बमोजिम गर्नु ...
४४. माथि दफा दकामा लेखिएका कां कांमा र सो देखि बाहेक अरु काम काज गर्दा समेत बेबहार छोटाघाई गर्ने गरी पाऊ भनी हाकिम अफिसरहरूले बिन्ती गरेको र ठालु भलादमीहरूले लेखिदिएको राखमा पनी बेबहार छोटाघाई पाऊ भनि लेखेकोले समेत बेबहार गर्दा कर्मकाण्ड नहुने गरी हुन सकेसम्म छोटाघाई घटाई गर्ने गरी बस्तेको छ माथि दफा दफाका कुरामा दफा दफा बमोजिममा नबडाई र अरु कुरामा समेत हुन सके सम्म छोटाघाई घटाई गर्ने गर्नु —
४५. चौभाजु ब्राह्मण र श्रेष्ठ जातले माथि दफा दकामा लेखिएका काम कुरामा दफा दकामा लेखिए भन्दा बढि किसिम संग भडक बडाई काम काज गर्नेलाई अदलका अैन बमोजिम सजाय हुने छ सो सजाय गर्नालाई एकदम जाच गर्ने गर्दा काम रोकिदिने पनी

सम्भव भएकाले तिनू सहर भीषकालाई पुनिसहृष्ले पाहाउकालाई अहुआखानाहृष्ले देखिने कुरामा सम्म हेर-देख गरी कल भन्दा बडाई भडक बडाई काम गरेको देखीएमा यो कामको मुखे मानिसलाई मुनाई काम बनाउन लगाई बढी काम गरेमा काम सकेपछि छुकाई अदलका अंन बमोजिम सजाय गर्नेछन् काम रोकीने गरी जाच गर्न नपाउने गरी बन्सेकाले काम रोकन र बन्द भएका संहुस बाकसहृष् छोली जाच बुझ गर्न गराउन हुँदैन ...

इति सम्भत् १९९३ साल गते रोज शुभम् ।

परिशिष्ट-३

पाचुके

नेवार समाजमा प्रचलित पाचुके (Divorce) को चलन निकै पुरानो हो । यस सामाजिक व्यवस्थालाई प्राचीन कालदेखि मान्यता भै आएको देखिए पनि यसको वैधानिक रूपले लिखित र स्वीकृत नियमको सर्वप्राचीन रूप ई. १८२३ को ऐनवै पाइन्छ । यो मुलुकी ऐनवा-<sup>२२</sup> 'पाचुके गर्न्वा' शीर्षकमा ९ दफा रहेका छन् । पाचुकेको सर्वप्राचीन रूप देखिने हुँदा त्यो खण्ड तल सारिएको छ :-

१. नेवार जातका स्वास्तिनाइ लोभ्याले धान लाउन दिदा दिदै र सीतार हासि घरबाट निकालि वा राजकाजले दैस पर्देस टाडा जान्पाका स्वास्तिको वा अंनले पाचुके नहुन्वा अरु कुरामा पाचुके गराइ देउ पनि अदालत ठाना अमानमा भन्न जाया

---

२२ श्री ५ सुरेन्द्र विक्रम जाह्रदेवका शासनकालमा बनेको मुनुकी ऐन, पृ. ६४२-४३

सुपारि फर्काई पाचुके गराइ जान पाउदिन. कसैले एस्तामा पाचुके गरावा भन्दा पाचुके गरि दिन्वालाइ जौन जातका स्वास्निको पाचुके गरिदिवाको छ उसै जातकालाइ लेध्याका विहा घर्षका ३ पंङको १ पंङ एस्तामा पाचुके गराउन लौजान्वालाइ ६ पंङको १ पंङका दरले वंड गरि लोम्ब्याका सपुते गरिदिनु. स्वास्निले छाडि जान पाउदिन.

२. नेवार जातका गैन्हुका विहा गन्पाका र विहाको रित पुन्वाइ स्वापाका स्वास्निहरूमा लोम्ब्या आफना सक्कारका राजकाजमा टाडा गवा बाहेक आफना काजले भोट मध्येस् पर्देन जादा स्वास्निलाइ घाना लाउनाको बंदीवस्त केहि नगरि जान्पाका र स्वास्नि विहा गरि आफना घर नहराइ लोम्ब्याले पान लाउन नदि ३ वर्ष सम्म दुःख काटि अनेने बस्पाका र बिराना राजमा बसें जान्पाका स्वास्निहरूले हामि तेन् लोम्ब्यासित बस्तौन पाचेहु गराइ देउ भन्न आवा भन्दा अदालत ठाना अमालबाट पाचुके गराइ दिनु.

३. नेवार जातका चौरि गर्पा दामल हुन्वा पत वात गरि. घर खहान छाडि भागि जान्पाका स्वास्निले हामि तेस लोम्ब्यासित बस्तौन पाचुके गराइ देउ भन्न आवा अदालत ठाना अमालबाट पाचुके गराइ दिनु.

४. नेवार जातका विहा गन्पाका र विहाको रित पुन्वाइ स्वापाका स्वास्निमाथि सीता हास्यो पान लाउन नदि. घरबाट निकाला गरिदियो वा बेस्वा राथि विहाइतानाइ हेरेन र स्वास्नि कराउन आइ भन्दा अदालत ठाना अमालबाट पाचुके गराइदिनु.

५. नेवार जातका लोम्ब्या फकिर भयो जात देवि पतित भयो भन्दा पाचुके गराउनु पर्देन माइतिले अनेष विहा गरि दिनु

हुन्छ। पतवात लाग्दैन ।

६. नेवार जातका बिहा गरि सन्ध्या पछि लोभ्या माहारोवि सुनो कुनो अघो सगढो ननुंसक साटो रहेछ स्वास्मिने पाचुके गरिदेउ भन्न भाषा अदालत ठाना अमालवाट पाचुके गरि दिनु, लोभ्याको कर लाग्दैन.
७. नेवार जातका बिहा गर्ना र बिहाको रित्त पुन्वाइ लैजाग्वा लोभ्या बिरामि भै सान्हो भयो भनि स्वास्मि तर्फवाट सुपारि फर्काइ छाडि जान पाउदैन, स्वास्मिका सह दसाले दिग्वाको रहेछ यो स्वास्मि छाडछु भनि लोभ्या तर्फवाट पनि पार भइस् भनि पार दिन पाउदैन, बेरामिका बपतमा सुपारि फर्कायाको बदर हुन्छ एस्ता पाचुके गरि दिग्वालाइ उसै जातका बिहा पर्वका ३ पंडको १ पंड पाचुके गराउन लैजाग्वालाइ बिहा पर्वको ६ पंडको १ पंड बंड गरि स्वास्मि जसिक हो उसैका जिम्मा गरि दिनु.
८. नेवार जातका स्वास्मिका अँनले पाचुके हुन्वा मुदामा पाचुके गरि दिदा अदालत ठाना अमालवाट १ रुपैया दस्तुर लि पाचुके गरि दिनु, बडता नलिनु.
९. नेवार जातका मिसा पत्मा बंड हुन्वा कुरामा र अँनले पार पाचुके हुन्वा मुदामा पिरा भराउदा दसौद लिनु बिसौद लाग्दैन, नलिनु.

### परिशिष्ट-४

#### ऐतिहासिक सन्दर्भमा नेवारी भाषा र साहित्य

काठमाण्डू उपत्यकाले प्रतिनिधित्व गरिआएको नेपाली इति-  
हासलाई भाषाको दृष्टिले मुल्योक्तन गर्दा हामी संस्कृत भाषाले महत्व-  
पूर्ण ठाउँ ओगटेको देखरह्यौं । आजसम्म पाइएका पुराना लिपिलेख

संस्कृत भाषामै लेखिएका छन् । मानदेव प्रथम (ई० ४६१-२०५) शिलालेख भाषे पहिला नेपाली राजा देखिएका छन् । ती राजाको पाला-देखि ई० ८८० मा नेपाल-संस्कृत भाषाम्जेल अति शिलालेख बापिएका देखिएका छन् ती सबै संस्कृतमै लेखिएका छन् । यमरी स्तुतिम्जेल बापिएका र समकालीन उत्तरभारतमा बापिएका शिलालेखहरूमा भाषाको दृष्टिले भेद देखिदैन ।

प्राचीन र मध्यकालीन नेपालमा अहिलेकै आर्यखलकभन्दा भावैतर खलकका रैती छेरै थिए । यी बिलिमा सरकारीमा भाषाको रूपमा संस्कृतको चलन चलेको हुँदा योटा आर्यबर्जेको बिलि देखिन्छ । अर्को आर्यबर्जेको कुरो रैतीका केही बर्जेले पनि संस्कृतमै शिलालेखहरू लेखाएकीमा छ । यमरी हेर्दा नेपाली इतिहासको सामो जुगसम्म संस्कृत बाहेक अर्को कुनै भाषा वा लोकभाषाको बिलि अल्पष्ट देखिन आएको छ । यही कम ईस्वीको तेह्रौं शताब्दीको पालनीसम्म चलिरेहेको देखिन्छ ।

इतिहासमा पहिलोपल्ट ने. सं. १५३ (ई० १२३३) को बर्ष पाटननेर मोडीटारको जलशोषीमा लेखिएको शिलालेखमा कियाबद समेत ३ नेवारीको सामो बाबबको प्रयोग गरिएको छ । ३ हुन त यसमा पनि मिति र राजाको नाउँ जनाउँदा पालनीमा संस्कृतमै लेखिएको छ । पुछारमा पनि संस्कृतमै दुई लख 'बुधमस्तु जगताम्'

३ विच्छद्विकालका शिलालेखहरूमा देखिने संस्कृततर लखहरू स्वान नामका रूपमा मात्रै देखिएका छन् । ती स्वाननामहरूले प्रति-निधित्व बरेको भाषाको राज्ञरी मूर्त्पाकन बर्न सकिएको छैन । तर स्वसंय नेवारी भाषाको पनि सम्बन्ध रहेको मात्र सकिएला जस्तो लाग्दछ ।

३ श्रीगुनीवल जल कुलक युक्त मुहान लस -- स्वानक -- पुने प्रमुडा बिलन जुवा -- जर्ले ल्होडा कुरी । अभिलेख संग्रह-भाग २, पृ. १४

लेखिएको छ । श्रेष्ठ पनि जिलालेखमा पहिलोपल्ट नेवारीको उपयोग भएको हुँदा यस साक्षीको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको छ ।

माथि चर्चिएको जिलालेख पछि ने. सं. ४३४ (ई. १३१४) को अभिलेख पाइन्छ जसमा नेवारीको धेरै प्रयोग छ । यो अभिलेख काष्ठ-मण्डपमा रहेको ताम्रपत्र हो । यसमा बीच-बीचमा संस्कृत शब्दहरूको प्रयोग भएको छ ता पनि यसलाई समग्र नेवारी-अभिलेख भन्न सकिन्छ । १२ हरपको यो अभिलेखमा समग्र भागमा नेवारी लेखिएको हुँदा थोटा अक्षरको कुरो देखिन आउँछ । किनचने यसरी पूरा नेवारीमा लेखिएका अभिलेख धेरै पछि मात्रै देखिएका छन् ।

स्वतन्त्रताको उदयसार्थ जिलालेखहरूमा बाहेक साहित्य रूपमा पनि नेवारीको उपयोग बढ्दै जान थालेको देखिन्छ । ई. १३५० मा मुस्तान सम्मुद्दीनको आक्रमणको बेलासा आगो लगाई विगारिएको स्ववम्भुको प्रसिद्ध स्तूपको ई० १३०२ को वर्ष कान्तिपुर क्षेत्रका स्वामीय शासक राजहर्मनस भल्लोकले जीर्णोद्धार गराएको सम्झनामा थापेको जिलालेखको पुछारमा एक हरप नेवारीमा लेखिएको छ । यसपछि ने. सं. ५०२ (ई० १३८२) मा थापिएको इटंबहालको जिलालेखमा पनि पुछारमा दुई हरप जति नेवारीमा लेखिएको छ ।

माथि हामीले नेवारी भाषा भनेर जुन भाषालाई अर्थात्का छौ त्यसको नाउँ किटेकोले अति महत्त्व हुन आएको र साहित्यको रूपमा

⊕ मेडीभल नेपाल, भाग-३ पृ. १८-१९.

⊗ छव आखर टाकर लोकरनी श्रीमान्नीवल य मुलमीस । स एव स्थान-या मुलमीस । ऐकन, पृ. १४.

⊙ सपिण्डस चोषा छव देवस चक्रमस धर्म निर्वाह्यं प्रज्ञा धातु जुल श्रीगोष समूहस पुटानपुटन ह्याया जु विरत्न रत्न शुभ । पुणिमा ७ पृ. ३५.



पनि नेवारीको पहिलो प्रयोग गरिएको हुँदा स्थितिमल्लको पातामा ने. सं. ५०६ (ई. १३६६) मा लेखिमिष्ठाइएको अमरकोशको नेवारी टीका भएको पुस्तकको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको छ । स्थितिमल्लका मन्त्री जयलका छोराको अध्ययनको लागि लेखिएको अमरकोशको नेवारी अनुवाद भएको यस पुस्तकमा नेवारीलाई नेपालभाषा भनिएको छ । स्थितिमल्लका यिनै मन्त्री जयलको अध्ययन-मगनको लागि मानव न्यायशास्त्रको नेवारी टीका पनि लेखिएको थियो ।

माघि चर्चिएका दुई ग्रन्थहरूबाट ईस्वीको चौथो शताब्दी पुष्पार-तिर सरकारीया स्तरमा पुगेको वर्णले पनि मूल संस्कृत ग्रन्थहरूलाई अर्थात्नेटा नेवारी भाषाको प्रयोग गर्न पालेको देखिन्छ । अर्को रूपमा भन्ने हो भने लोकभाषा वा मानृभाषामा अध्ययन अध्यापनको परम्परा त्यतिखेर थालिएको देखिन्छ । अनि अर्को महत्त्वपूर्ण कुरा नेवारी लिखित साहित्यको विकासको परम्परा अनुवादबाट थालिएको कुरा पनि यी दुई ग्रन्थहरूबाट थाहा पाइन्छ ।

आजसम्म बाहापाइए मध्ये नेवारी साहित्यको प्राचीनतम उदाहरणका रूपमा यी दुई ग्रन्थ नै देखिएका छन् ।

माघि चर्चिएको अमरकोशमा भाषालाई नेपालभाषाको रूपमा उल्लेख गरिएको छ तापनि शिलालेखहरूमा भने यसको उल्लेख ई० १४१० देखि नै पाउन थालिन्छ । तर उक्त मितिअघिका अनेक शिलालेख-

मेहीमल नेपाल, १ पृ. ६३९ यसमा 'नेपाल भाषया विवृञ्च' र 'नेपाल भाषा'को रूपमा नेवारी भाषाको नाउँ काटिएको छ ।

ऐजन पृ. ६३८.

यी पुस्तकहरूकै समकालीन रचना मान्न सकिने अर्को पुस्तक नेपालवंशावलि हो । यसको पहिल्लो आधा भाग जति नेवारीमा लेखिएको छ । ऐतिहासिक घटनाहरूको टिपेटको संग्रह भएको यस पुस्तकलाई मौलिक नेवारी साहित्यमा राख्न सकिन्छ ।

हनुमा संस्कृत साबै नेवारीको अधिकाधिक प्रयोग हुन थालेको देखिन्छ ।  
 रिचितमल्लको उदय हनुप्रथिदेखि नै तत्कालीन राजनीतिमा महत्त्वपूर्ण  
 ठाम ओगटेका महामन्त्री जयसिंहराम वर्डनको स्वर्गवास भएपछि  
 तिनको नाउँमा पनीतीमा इन्द्रेश्वरको मन्दिरमा धर्मकार्य गरी त्यसको  
 सम्झनामा ने. सं. ५२१ (ई. १४०१) मा इन्द्रेश्वरको मन्दिरमा  
 राखिएको ताम्रपत्रमा थालनीका चौध हरप संस्कृत पद्यमा र १५  
 पद्योदेखि २१ सौ हरपसम्म नेवारीमा लेखिएको छ । १० यो ताम्रपत्र  
 लेखिएको बुई वर्षपछि ने. सं. ५२३ (ई १४०३) मा पशुपतिमा  
 बाबिएको अभिलेखको ऐतिहासिक महत्त्व यसको थापना गर्ने व्यक्ति  
 दक्षिण भारतकोट आएको हुनमा छ । रिचितमल्लका तीन जना छोरा  
 धर्ममल्ल, ज्योतिर्मल्ल र कीर्तिमल्लको संयुक्त शासनकालमा दामोदर-  
 भट्टका छोरा कुण्डभट्टले घोषेश्वर महादेवको नाउँमा जग्गादान (?)  
 गरेर बाबेको यस अभिलेखमा पुछारका चार हरप अति नेवारीमै छ । १  
 भट्ट चार लेखिएको हुँदा दामोदर र उनका छोरा कुण्डभट्ट दक्षिणभार-  
 तीय बाहुन हुन् भन्ने अङ्कन गरिएको हो, जिलालेखमा नेवारीको  
 उपयोग गरी दक्षिणभारतीय बाहुन खलकहरूले यहाँ आएर स्थानीय  
 संस्कृतिमा कति चाँडै भिजिसकेका रहेछन् भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ ।  
 त्यसै मिति ने. सं. ५२३ (ई. १४०३) को पाटन छबुटोतको अभिलेखमा  
 मिति र राजाको नाउँ चर्चेको भागवाहेक बाँकी जम्मे भाग नेवारीमै

१० पुषिमा, १४५. ११०-१११ जीर्ण हुँदा मिति बाहा पाउन नसकि-  
 एको छौपाटनको हरिहरमूर्तिनेरको अभिलेखमा पनि पुछारमा  
 नेवारीको प्रयोग गरिएअस्ता देखिन्छ । यो अभिलेख जयसिंहराम  
 वर्डनको नाउँ पनि लेखिएको हुँदा यो ने. सं. ५२१ को माथि  
 चर्चाएको पनीतीको ताम्रपत्रभन्दा अघिको हो भन्ने देखिन्छ ।

१ मेदिभव नेपाल, १. पृ. ३६-४०.

लेखिएको छ । + मे. सं. (ई. १४०७) मा वनेपामा बापिएको  
सूर्यमूर्तिको पाइपीठ-अभिलेखमा पनि नेवारी भाषाको यही शक्ति रहेको  
देखिन्छ । x मे. सं. ५२७ (ई. १४०७) को फपिको अभिलेखमा  
पनि पुछारमा रहेका केही हुरपहरूमा संस्कृत मिसिएको नेवारी प्रयोग  
गरिएको छ । ⇨


हामीले माथि नै चर्चा गर भएका बाहुनहरूले मे. सं. ५२३ मा  
बापेको अभिलेखमा नेवारीको प्रयोग गरिएको कुरा चर्चिसकेका छौं ।  
यस्तै अर्को उदाहरण मे. सं. ५२८ (ई. १४०८) को अभिलेखमा  
देखिन्छ । पशुपतिनेर राजेश्वरी मन्दिरमा रहेको उक्त मितिको अभि-  
लेख श्री राजभट्ट भन्ने मानिसले यज्ञ गरी विधिमात्र देवीको मन्दिर  
बापेको कुरा चर्चिएको छ । पन्छ हुरपको यो शिलालेखमा बालनीका  
७ हुरप र पुछारका दुई हुरप जतिमा संस्कृतवाहेक बीचका बाँकी  
हुरपमा संस्कृत मिसिएको नेवारीको प्रयोग गरिएको छ । ❧ विखित  
साहित्यको माध्यमको रूपमा जनभाषा नेवारीको प्रयोगको बालनीको  
जुवमा विदेशबाट अगाडि नरी आएका धर्महरूले पनि त्यसैको उपयोग  
गरेका यी दुई ऐतिहासिक सन्दर्भहरूबाट नेपालको सामाजिक इतिहासको  
थोटा रूप पनि स्पष्ट हुन आएको छ ।

+ ऐजन, पृ. ४०.

x ऐजन, पृ. ४१-४२.

⇨ मेदिभल नेपाल, ३, पृ. ४३-४४.

❧ ऐजन, पृ. ४३, अभिलेख जति छिइएको हुँदा यी राजभट्टको पूरा  
परिचय अर्थात् उन अर्को छ तर तिनलाई अभिलेखमा पशुपतिको  
भक्त भन्ने विशेषण दिइएकोले र नाउँ अगाडि तीन श्रीको प्रयोग  
गरी मान गरिएको हुँदा तिनी पशुपतिका पुजारी हुन् कि भन्ने  
एउटा अर्कतसम्म कान्दन खोजिएको छ ।

लिखित साहित्यमा नेवारीलाई नेपालभाषा भन्ने गरिएको  
सन्दर्भ उ माथि नै चर्चितकिएको छ तर जिलालेखमा चाहि पहिलोपल्ट  
यस नाउँको उल्लेख ने. सं. ५३० (ई. १४१०) को भक्तपुर तपमा-  
घिटोलको अभिलेखमा भएको छ ।  राजा ज्योतिर्मल्लको पालामा  
कर्माचार्य ज्योतिषन्द्र मास, सहस्राव मास र हरख मास आदिले  
आचार्य जगन्नाथद्वारा यज्ञ गराई मन्दिर थापेको (?) सम्झनामा  
थापिएको १२ हरपको यस अभिलेखमा आठौँ हरपसम्म संस्कृत श्लोक  
लेखिसकिए पछि 'अतः परं नेपालभाषा' लेखिएको छ । नेपालभाषा  
भनिए पनि पहिलेका अरु जिलालेखहरूमा ऊँ यसमा पनि संस्कृत शब्द-  
हरूको उत्तिकै मिसोट देखिन्छ ।

माथिको बयानबाट ई. १२३३ देखि ई. १४१० सम्मको २  
शताब्दीको युगमा नेवारी भाषाको प्रयोगमा क्रमैसँग बढोत्तरी हुँदै  
आएको देखिन्छ । तर यहाँ यौटा कुरा उल्लेखनीय छ । तत्कालीन  
समाजमा मन्त्रीको तहसम्म र विदेशबाट हालसम्मै जस्तो बसाई सरेर  
आएका बर्गहरूसम्म नेवारीको प्रयोग लोकप्रिय भैसकेको देखिन्छ । तर  
राजखलकमा यस भाषाको के बिति थियो भन्ने सोधाइको जवाफ माथि  
चर्चिका मितिसम्म थापिएका जिलालेखहरूबाट पाउन सकिएको  
छैन, वास्तवमा उक्त मितिको १० बर्षपछि ई. १४२० मा ज्योतिर्मल्लका  
छोरा वक्षमल्ल राजा भएपछि मात्रै राजाले थापेका जिलालेखहरूमा  
नेवारीको उपयोग हुन थालेको देखिन्छ । तर उक्त १० बर्षको अवधि-  
भित्र थापिएका जिलालेखहरूमा पनि राजाले थापेका जिलालेखलाई  
छोटेर नेवारीको उपयोग उन् उन् बढ्दै गएको देखिन्छ । ज्योतिर्मल्लकै  
शासनकालको ने. सं. ५३० (ई. १४१०) को पाटन-अभिलेखमा पनि  
पहिलेका अरु अभिलेखमा ऊँ संस्कृत मिसिएको नेवारी भाषाको उपयोग

 ऐतन, पृ. ४६.

गरिएको छ । ॥००॥ तिनै राजाका पालाको ने. सं. ५३५ ई. (१४१५) को पाटन दरबारमा भंडारखालको अभिलेखमा पनि आधा जति भागमा नेवारी नै लेखिएको छ । ॥००॥ यो अभिलेख पाटनका पात्र (स्वामीय शासक) यंकुलि-वर्मन्ले भगवान् मणिकेश्वर महादेवको पूजा आजाको व्यवस्था गरी दानेका हुन् । यस साक्षीपछि र यक्षमल्लको पालाअघिको अवधिभित्र नेवारी भाषाको यति बढाउने चार अभिलेख र एउटा पाण्डुलिपि भेटिएका छन् । यस क्रममा पर्ने पहिलो प्रमाण ने. सं. ५३६ (ई. १४१६) को पाटन चिकंवहिल-अभिलेख हो । ॥००॥ यसपछि वैजत ज्योतिराजले लेखेको ज्योतिष ग्रन्थ (ज्योतिराजकरण) हो जो संस्कृत र नेवारी मिसिएको भाषामा लेखिएको छ । ॥००॥ ने. सं. ५४१ (ई. १४२१) मा लेखिएको यो ग्रन्थमाथि चचितकिएका दुई ग्रन्थ (अमरकोशको नेवारी टीका र मानव स्वाध्यासको नेवारी टीका) कै अनुवाद ग्रन्थमाथि हुन भन्ने कुरा यस ग्रन्थको शीर्षक लेखककै नाउँमा राखिएकोले स्पष्ट भएको छ । अरु तीन अभिलेखहरू मध्ये ज्योति-र्मल्लको पालाको ने. सं. ५४३ (ई. १४२३) को काण्डमण्डप मन्दिरको ताअपत्र एउटा हो । ॥००॥ यसमा त आधा जति भाग नेवारीमै लेखिएको छ तर यसपछिको अर्को अभिलेख ने. सं. ५४७ (ई. १४२७) को पाटन राजदरबारको भंडारखालमा रहेको अभिलेखमा पुष्पारका दुई हरपमा मात्रै नेवारीको प्रयोग गरिएको छ । + तर यही ने. सं. ५४७

॥००॥ ऐजन्, पृ. ४७.

॥००॥ ऐजन्, पृ. ४८.

॥००॥ ऐजन्, पृ. ५३.

॥००॥ ऐजन्, भाग-१ पृ. ६३८.

॥००॥ ऐजन्, भाग-३ पृ. ५४-५५.

+ ऐजन्, पृ. ५५-५६.

(ई. १४२७) मितिको पाटन इटंबहिलको ताम्रपत्रमा रहेका १४ हरप-  
मध्ये बालनीका तीन हरपमा राजा ज्योतिर्मल्ल र पाटनका तत्कालीन  
मुख्य पात्र राजसिंह मल्लदेव वर्मन्का नाउँ र लामो उपाधि संस्कृतमा  
लेखिएको छ । त्यसपछि राजसिंह मल्लदेव वर्मन्को र उनका अरु चार  
भाइ पात्रहरूको नाउँ र उपाधि मार्फत संस्कृतमा लेखिएको छ तर त्यसमा  
पनि नेवारी विभक्तिको प्रयोग गरिएको छ । त्यसपछि आठौँदेखि चौथी  
हरपसम्म पारिभाषिक शब्दहरू बाहेक अरु सबै नेवारीमै लेखिएको  
छ ।

मध्यकालीन नेपालका प्रतापी राजा यक्षमल्लले ज्ञानन गर्न  
बालेको (ई. १४२८) १३ वर्षपछि लेखाइएको ताम्रपत्रको ऐतिहासिक  
महत्त्व छ । ने. सं. १६१ (ई. १४४१) मा आफ्नी आमा (ज्योति-  
र्मल्लकी रानी) संसारदेवीको स्वर्गवास भएपछि तिनको नाउँमा पशु-  
पतिमा तिनको सालिक थाप्नु बाहेक अरु अनेक धार्मिक व्यवस्था गरेको  
बयान लेखिएको २२ हरपको यो अभिलेखका बालनीका ६ हरपमा  
मार्फत संस्कृतको उपयोग गरिएको छ । वाँकी सोह्र हरपहरूमा चाहि  
नेवारीकै उपयोग गरिएको छ । हुन त यस अभिलेखमा नेवारी भागलाई  
संस्कृत भाषासंग छुट्याउन गर्न 'नेपालभाषा' जस्तो शीर्षकको प्रयोग भएको  
छैन तर पनि नेपालको इतिहासमा पहिलोपल्ट राजाले थापेको अभि-  
लेखमा नेवारीको प्रयोग गरिएको हुँदा यस अभिलेखको ऐतिहासिक  
महत्त्व रहेको कुरो स्पष्ट भएको छ । यक्षमल्लले नै थापेका अरु तीन  
जिलालेखहरूमा पनि मार्फत चर्चिएको अभिलेखमा ऊँ नेवारीको प्रयोग  
गरिएको छ । यी तीन अभिलेखहरूमध्ये एउटा भाइनाउँ तवमाघिदोलको

ऐजन, पृ. १६-१७.

ऐजन, पृ. १८-१९.

ने. सं. १६१ (ई. १४४१) को मितिको अभिलेख हो । १ वैतानीय हरपको यस जिलालेखमा ३४ सौ हरपमा 'नेपालभाषा' शीर्षक लेखी त्यसपछि हरपहरूमा नेवारीमै बयान लेखिएको छ । आर्को अभिलेख भादगाउँ-राजदरवारमा टाँसिएको ने. सं. १७३ (ई. १४५३) को शासनपत्र हो । २ भादगाउँ शहरलाई किल्लाको रूपमा बनाएपछि त्यसको सुरक्षाको व्यवस्था बाँधी लेखाइएको शासनपत्रमा जम्मा ३७ हरप छन् तिनमध्ये बालनीका १६ हरपमा मात्रै संस्कृत लेखिएको छ बाँकी २१ हरप चाहिँ नेवारीमा लेखिएका छन् । प्रशासनिक खालको यस अभिलेखको आर्को महत्त्व पनि छ । सिन्धुविकालमा जयदेव द्वितीय (ई. ७१३-७३३) को समयपछि भेटिएको पहिलो प्रशासनिक खालको अभिलेख यक्षमल्लले थापेको माथि चर्चिएको अभिलेख देखापरेको छ । अनि प्रशासनिक खालको जिलालेखमा लोकभाषा नेवारीको प्रयोग गरिएको पहिलो नेपाली अभिलेखको रूपमा यसको आर्को महत्त्व स्पष्टिएको छ । यक्षमल्लले थापेको आर्को अभिलेख पनि भादगाउँमै रहेको छ । ने. सं. १८८ (ई. १४६८) को मितिको यो अभिलेखमा यक्षमल्लले आफ्ना स्वर्गवासी छोरा राजमल्लको सम्झनामा छोराको जिउ अर्बै मुनको विष्णुको मूर्ति थापेको र अरु अनेक चिरस्वायी स्मृतिको निर्माण गरेको कुरो लेखिएको छ । ३ यसमा चाहिँ बालनीका ६ हरपमा संस्कृत लेखी त्यसपछि बीच-बीचमा संस्कृत र नेवारी दुवै भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यी राजाको शासनकालमा ने. सं. १८२ (ई. १४६२ मा) नेवारी मितिएको संस्कृतमा लेखिएको एउटा ज्योतिष

१ ऐजन, पृ. ६३-६७.

२ ऐजन, पृ. ७३-७६ पुणिमा, २. पृ. २३-२६.

३ मेडिभल नेपाल, ३. पृ. ८०-८२.

ग्रन्थ 'स्वरोदयवला' को रचना पनि गरिएको थियो ।❶

यक्षमन्त्रको नेवारी भाषाप्रति रहेको नीतिको प्रभाव उनको पालामा बापिएको जिलालेख र ताम्रपत्रहरूमा पनि देखिन्छ । तिनको शासनकालमा बापिएका १ अभिलेखहरूमा संस्कृतपछि थोरछेर नेवारी लेखिएको छ ।❷ यीमध्ये ने. सं. १८१ (ई. १४६१) को काष्ठमण्डप ताम्रपत्रमा नेवारी भाग बालिनुअघि 'अथ नेपालभाषा' शीर्षक लेखिएको

❶ ऐजन, १. पृ. ६३८.

❷ क. ठिमी महादेव मन्दिरको ने. सं. १६१ (ई. १४४१) को अभिलेख-ऐजन, १ पृ. ६१-६३

ख. पाटन मूबहालको ने. सं. १६७ (ई. १४७७) को अभिलेख-ऐजन, पृ. ६८-६९.

ग. लुम्बु नारायण मन्दिरको ने. सं. १७२ (ई. १४१२) को अभिलेख-ऐजन, पृ. ६९-७१.

घ. साँगाको ने. सं. १७३ (ई. १४१३) को वर्षेस मूर्ति अभिलेख-ऐजन, पृ. ७१-७२.

ङ. ने. सं. १७३ (ई. १४१३) को पशुपति ताम्रपत्र-ऐजन, पृ. ७२-७३.


च. काठमाण्डू टेबहालको ने. सं. १८३ (ई. १४६३) को सूर्यमूर्ति अभिलेख-ऐजन, पृ. ७८.

छ. काष्ठमण्डपको ने. सं. १८१ (ई. १४६१) को ताम्रपत्र-ऐजन, पृ. ७९-८०.

ज. पशुपति मन्दिरको ने. सं. १९१ (ई. १४७१) को जिलालेख-ऐजन, पृ. ८२-८१.

झ. चावागाउँको ने. सं. १९२ (ई. १४७२) को जग्गुँ अभिलेख-ऐजन, पृ. ८१.



छ ।+ नारायण भट्टको ने. सं. ५९१ (ई. १४०१) को पशुपति अभिलेखमा चाहि नेवारी भागको बालनीमा 'अतः परं देशभाषा' को शीर्षक लेखिएको छ । यस प्रमाणबाट नेवारीलाई 'नेपालभाषा' बाहेक 'देशभाषा, दुवै किसिमको मान दिइएको देखिन्छ । यस अघि 'नेपालभाषा' लाई 'देशभाषा' भनेर अर्थात्इएको बाह्य पाइएको छैन ।

माघिको चर्चाबाट तेह्रौँ शताब्दीमा राजा अक्षयमल्लको पालादेखि पन्ध्रौँ शताब्दीमा राजा यक्षमल्लको पालासम्मको जुवमा नेवारी भाषाको क्रमैले विकास हुँदै गएको देखिन्छ । यो यीटा ऐतिहासिक संजोच हो कि लिच्छविकालपछिका राजनीतिक अनिश्चितताहरूलाई हटाई उत्पत्तिकाको राज्यलाई शक्तिशाली पार्ने राजा स्थितिमल्लको शासनकालमै नेवारीलाई लिखित साहित्यको माध्यमको महत्त्व पनि प्राप्त भएको देखिन्छ । त्यही लिखित साहित्यमा नेवारीलाई 'नेपालभाषा' को रूपमा मान्यता प्राप्त भएको हुँदा स्थितिमल्लको शासनकालको ऐतिहासिक महत्त्व स्थानीय र लोकभाषालाई राष्ट्रिय मान्यता दिनुमा रहेको छ । स्थितिमल्लकै छोरा ज्योतिर्मल्लको पालामा पहिलोपल्ट जिल्लासेखमा नेवारीलाई 'नेपालभाषा' भनिएको देख्दा त हामी उन् स्पष्ट स्थितिमा आश्चर्यका हुन्छौँ । अनि ज्योतिर्मल्लका छोरा यक्षमल्लको पालामा नेवारीले राजकीय अभिलेखमा ठाम पाउनासार्थ पहिलेदेखि पाईआएको 'नेपालभाषा' को मान्यता बाहेक 'देशभाषा' को आर्को महत्त्व पनि पाएको देख्दछौँ । यसरी लोकभाषाको सुन्दर्यमा माध्यकालले राष्ट्रिय जागरणको एउटा खुट्टिला चढेको देखिन्छ ।

यक्षमल्लपछि ई. १७१८ सम्म मल्ल राजाहरूले पनि नेवारीलाई पहिलेकै 'नेपालभाषा' र 'देशभाषा' को रूपमा मानी आफ्ना जिल्ला-

+ ऐजन्, पृ. ७१-८०.

 ऐजन्, पृ. ८२-८५.

लेखहरूमा त्यसको अधिकाधिक प्रयोग गर्नु बाहेक काव्यात्मक अभिव्यक्तिको माध्यमको रूपमा पनि त्यसलाई सकारिका दिए । यसैले नेवारी भाषाको विकासको दृष्टिमा मस्लकाललाई 'सुवर्णकाल' भन्न सकिन्छ ।

ई. १७९४ मा पृथ्वीनारायण शाहले उपत्यका जितेपछि हिजाव-सम्म पनि नेवारी भाषाको विकासको कमी भएको देखिदैन । यसै युगमा पहिलेकै परम्परामा धार्मिक ग्रन्थहरूका अनुवाद गर्ने परम्परा रहिरहेकै देखिन्छ । साथै पुस्तकहरूको प्रकाशन पनि यसै युगमा बालिएको हुँदा नेवारी भाषाको विकासलाई नयाँ आयाम प्राप्त भईरहेको छ ।

(भेरी साहित्य विकास समितिको 'सिर्जना', वर्ष-१, अंक-१, फागुन-२०३१, पृ. २७-३७, बाट साभार)

### परिशिष्ट-५

#### नेवारीका केही पुराना ग्रन्थ

राष्ट्रिय अभिलेखालयमा भागवतको विभिन्न अंशको नेवारी अनुवादका प्रति रहेको पाइन्छ । ई तिनको विवरण तल बमोजिम छः-

१. १०३ पत्रको दशम स्कन्ध भागको अनुवाद । आदि र अन्त्यमा खण्डित यो प्रतिमा मितिको उल्लेख र लेखकको नाम पनि छैन । ❀
२. पूर्ण विवरण प्राप्त हुन नसकेको ८६ पत्रको भागवतको कुनै अंशको अनुवाद । +

ई व. स. प. =, पृ. १४३-१४४.

❀ ऐजम, पृ. १४३.

+ ऐजम.

३. ऐजन् अर्थात् ४६ पत्रको अपूर्ण प्रति ।

४. सातौं स्कन्धमात्रको अनुवाद । ३४ पत्र । केही खण्डित । ×

५. दशम स्कन्धको अनुवाद । ११५ पत्र । केही खण्डित ।

६. ४५५ पत्रको विनाश आकारको यो प्रति केही खण्डित भए पनि महत्त्वपूर्ण छ किनभने यसमा ई. १५०५ (नेपाल संवत् ६२५) को मिति उल्लिखित छ ।

मार्कण्डेयपुराण- १. को नेवारी अनुवाद, ई. १६१७ (नेपाल संवत् ७३७) को पूर्ण प्रति, व. सू. प. नं. पृ. २३६.

२. पत्नीको आर्को पूर्ण प्रति ई. १७१७ (ने. सं. ८३०) को छ, व. सू. प. नं. पृ. २४०.

३. १८३ पत्रको आर्को अपूर्ण प्रति, व. सू. प. नं. पृ. १४०.

अध्यात्मरामायण- को नेवारी अनुवाद । अपूर्ण । व. सू. प. नं. पृ. ३३५.

अध्यात्मरामायण- को नेवारी अनुवाद । १८२ पत्रको उत्तरकाण्ड-मात्रको यो अनूदित प्रतिमा ई. १७५० (ने. सं. ८७०) को मिति उल्लिखित छ, व. सू. प. नं. पृ. ३३५.

अध्यात्मरामायणको नेवारी अनुवाद, व. सू. प. नं. पृ. १५. ३२२ पत्रसंख्याको अपूर्ण र खण्डित प्रति ।

कवासंघ- नेवारीमा 'प्रकीर्ण' रूपमा लेखिएको यो ग्रन्थ १० पत्र मात्रको छ र तिथिमिति रहित छ, व. सू. प. नं. पृ. ३२.

✠ ऐजन्.

× ऐजन्, पृ. १४४.

◊ ऐजन्.

✠ ऐजन्.

पुराणको सूचीपत्रमा संलग्न रहेकोले यो कथासंग्रह पौरा-  
निक कथाको नेवारीमा संग्रह गरिएको बुझिन्छ ।

कृष्णचरित- पत्रसंख्या-२६५ रहेको यो ग्रन्थ ब्रह्मपुराण अन्तर्गत रहेको  
'कृष्णचरितम्' को नेवारी अनुवाद देखिन्छ लेख । न र  
प्रतिनिधिकाल अज्ञात र अनुवादकको नाम पनि अज्ञात  
रहेको छ, व. सू. प. ८. पृ. ४२.

धर्मलक्ष्मीसंवाद- पत्र ५ को तिथिमिति रहित नेवारी अनुवाद, व. सू.  
प. ८. पृ. ७१. ऐजन, पृ. ७० मा 'धर्मलक्ष्मीसंवाद,  
[गो. भा. ने. भा.] लेखिएकोमा गो. भा. को पूर्ण  
रूप नोखाली भाषा र ने. भा. को पूर्ण रूप नेवारी  
भाषा नै हो भने दुवै भाषामा अनुवाद भएको यो  
संयुक्त ग्रन्थ रहेको देखिन आउँछ ।

ब्रह्मपुराण- को नेवारी अनुवाद । उक्त पुराणको 'कण्डूपाक्यान' सम्मको  
यो अनुवाद हो । ई. १६६५ (नेपाल संवत् ८१५) मा  
सारिएको यो प्रति देखिन्छ-व. सू. प. ८. पृ. ६१. यसको  
पत्रसंख्या- ८४ देखा यो निकै ठूलो अनुवाद ग्रन्थ देखिन्छ ।

### परिशिष्ट-६

महाकवि सिद्धिदास अग्रवालका ज्ञात रचना

(ई. १८९७-१९३०)

१. प्रेमसागर (अनु.)	१९. सङ्घासाहित्य
२. सिद्धिरामायण	२०. सनातनधर्म
३. सत्यसति	२१. सप्तस्तुति
४. सज्जनकण्ठाभरण	२२. संगमुमन
५. सत्यशृण	२३. स्वंगु गुण
६. सरल श्रुतबोध	२४. सकता मा:

७. शारदा भजन	२५. स्वंगु कृष्ण
८. मुखदुःख	२६. गुरुरम्भा संवाद
९. बिलुषी	२७. स्वदेश वस्त्र
१०. संग दोष	२८. सर्वबन्धु
११. साधारण धर्म	२९. सर्वकर्म
१२. सर्वभक्ति	३०. संवय
१३. सदां निताः	३१. सत्य मदन
१४. सज्जन हृदयाभरण	३२. सिद्धिव्याकरण
१५. सतनीति	३३. शिवपिनास
१६. सप्तविवाद	३४. सूक्तम छन्द
१७. संवाद	३५. शिवविलास (बाण)
१८. सकृता	

### परिशिष्ट-७

#### आधुनिक नेवारी साहित्यको संक्षिप्त विवरण

नेवारी साहित्यका विविध विषयका १६५ ग्रन्थहरूको विवरण

१. अनागारिका, उत्पलवर्णा- बुद्धवाल गये ह्यसीकेगु, १४ बीड कवा-  
हरूको अनुवाद, पाठन, १९७३  
(पृ. ११०).
२. अनागारिका, धम्मवती- बुद्ध-धर्म, बीड, २ सूत्रहरूको अनुवाद,  
काठमाडौं, १९७१ (पृ. २८).
३. अमात्य महाकवि, सिद्धिदास- सिद्धिव्याकरण, नेवारी भाषाको  
व्याकरण, रचनाकाल-१९२६.
४. अमात्य, सिद्धिदास- सत्यसती, खण्डकाव्य, समीक्षात्मक भूमिका-  
चित्तधर हृदय, प्र. सं. काठमाडौं, सन् १९६३,  
दोस्रो संस्करण, लुमन्ति खलः, काठमाडौं,

१९७६.

५. अमात्य, होमबहादुर- कान्ति-द्वय, '२५१२ री बुद्धवपन्ती समारोह (सम्पा.) स्थानीय सुधार समिति' को तत्त्वावधानमा विभिन्न लेखकका लेख र कविताको संग्रह, पाटन, १९६८ (पृ. ५४).
६. "अल्पज्ञ", श्रीविष्णु- नैराशय, ४४ कविताहरूको संग्रह, पाटन, (विष्णुप्रसाद श्रेष्ठ) १९६० (पृ. ६०).
७. ईश्वरानन्द- धुकु पिङ्गु, नेवारी भाषाका कथापरहरूको कोश, काठमाडौं, १९६३ (पृ. २०९+१३).
८. कर्माचार्य, माधवलाल- ष: छ्ये, ८ साना कथाहरूको संग्रह, धर्मोदय सभा काठमाडौं, १९५८ (पृ. ३१).
९. कसा, प्रेमबहादुर- रत्नेश्वरप्रातुर्भाव, कान्तिपुरका राजा जयव्रकाश-मस्तले ई. १७६० मा नेवारीमा लेखेको नाटक, च्चसापासा, काठमाडौं, १९६४.
१०. कसा, प्रेमबहादुर- नासज्योया म्ये, नृत्येश्वर महादेव सम्बन्धी (सम्पा.) पुराना ५६ भजनहरूको संग्रह र विस्तारवात्मक भूमिका, काठमाडौं, १९६५.
११. कसा, प्रेमबहादुर- भजन सफु, पुराना ३९ भजनहरूको संग्रह, (सम्पा.) काठमाडौं, १९६८.
१२. कसा, प्रेमबहादुर- सिद्धिदास ह्यसीके, महाकवि सिद्धिदासको (सम्पा.) सम्झनामा २३ लेखकका रचनाको संकलन, च्चसापासा, काठमाडौं, १९६७ (पृ. १३७).
१३. कसा, प्रेमबहादुर- मतेनाथा म्ये, शृंगार रसका पुराना र नयाँ गीतको संग्रह, काठमाडौं, १९५९ (पृ. १३९).
१४. कामस्य, छेत्रबहादुर- सुनु (सिद्धिनरसिंहमस्तलया म्ये पुचः, ई. (सम्पा.) १९२२ तिर भएका पाटनका राजा सिद्धि-

नरसिंहमल्लले रथेका नेवारी भक्ति गीत-  
हृकको सम्पादन, साहित्यया मूनुखा,  
पाटन, १९६६ (पृ. ३६).

१५. कायस्थ, शिवबहादुर- नेवाल-सम्बन्ध-छन्दु विवेचना, नेपाली इति-  
हासका केही पक्षको विवेचन, साहित्यया  
मूनुखा, पाटन, १९७६ (पृ. ५२).

१६. कायस्थ, रामबहादुर- पः षः छर्ष, ३५ कविताको संग्रह,  
धर्मोदय सभा, काठमाडौं, १९५८.

१७. तमोट, काशीनाथ- नेवाल भाषाया धार्मुनिक कविता, वासावुवा,  
काठमाडौं, १९७६.

१८. तमोट, काशीनाथ- पाठघ संस्कृत-नेपालभाषा शैषःपुक्का,  
(सम्पा.) संस्कृत शब्दहृकको नेवारी पर्यायहृकको शानो  
कोश, नेपालभाषा सिर्षसा सक्का मुठि,  
पाटन, १९७७ (पृ. १५).

१९. तुलाधर सुगतदास- मल्ल साहकालया शै, नेपालभाषा साहित्य,  
(सम्पा.) प्रथम भाग, मल्ल र साहकालीन  
तुलाधर, मानदास नेवारी भक्ति-गीतको संग्रह, काठमाडौं,  
(सम्पा.) १९५६ (पृ. ४४).

२०. तुलाधर, सुगतदास- नेपालभाषा शब्द-संग्रह (वाक्य व वाक्यांश-  
सहित), नेवारी वाक्य, वाक्यांश र शब्द-  
हृकको नेपाली, हिन्दी र अर्षे जी पर्याय प्रस्तुत  
भएको, हिमालयन पापविषर वल्लिकेशन्त,  
काठमाडौं, पथ संस्करण, छन् १९६५  
(पृ. ८५).

२१. तुलाधर, मानदास- पुर्णाणि म्ये, पुरावा ८६ धजनहृकको संग्रह,  
(सम्पा.) काठमाडौं, १९९७.

२२. दत्तो, काशीलाल- निबन्ध-परिचय, साधारण विषयका ५२  
निबन्धहरूको संग्रह, प्रथम संस्करण, सम् १९४६,  
दोस्रो संस्करण, नेपालभाषा परिषद्, १९५६  
(पृ. ११५).
२३. 'धम्मचारिय', धम्मवती- बुद्धया अन्तिम यात्रा, प्रथम भाग,  
बौद्ध ग्रन्थ महापरिनिर्वाण सूत्रको आधा  
भागको अनुवाद, धर्मकीर्ति बौद्ध  
अध्ययन गोष्ठी, काठमाडौं, १९७३  
(पृ. ५५).
२४. धर्मोदय सभा- शान्ति, गोविन्दहरि नेकूको 'भित्तुना' र हरि  
श्रेष्ठको 'शान्ति' भन्ने दुई कृष्णको संग्रह, काठ-  
माडौं, १९५७ (पृ. १०).
२५. नाति बच्च- सुतिलः, कविता संग्रह, काठमाडौं (?), १९७१  
(पृ. ३०).
२६. नारायणदेवी, श्रीमती- मुकुटबा, कवितासंग्रह, धर्मोदय सभा,  
काठमाडौं, १९५८ (पृ. ३४).
२७. नेपाल भाषा परिषद्- गद्य पुष्पः, दोस्रो भाग, विभिन्न लेखकका  
२५ साहित्यिक लेखहरूको संग्रह र ७  
परिशिष्ट, काठमाडौं, १९५६.
२८. नेपाल भाषा परिषद्- पद्य-पुष्पः, पुराना र नयाँ कविहरूको  
परिचय र तिनका कविता र काव्यांश-  
हरूको संग्रह, काठमाडौं, १९६० (पृ. ७६  
र परिशिष्टको ३२).
२९. नेपाल भाषा परिषद्- नेपालभाषायात्रा न.लि कविता, २१ कवि-  
हरूको परिचयसहित १-१ वा २-२  
आधुनिक कविताहरूको संग्रह, काठमाडौं,



१९७१ (पृ. ६३).

३०. नेपाल भाषा साहित्य गोष्ठी- शुक्र-रत्ना संवाद व रत्ना-शुक्र संवाद, महाकवि सिद्धिदासको काव्य-रचना, कलकता, १९६७ (पृ. १६).
३१. नेपाली, चित्तरञ्जन- बँत हे, श्री म. जी. वि. बाह्रको 'उसैको लागि' का २७ कविता संग्रहको नेवारी अनुवाद, सवीक्षारमक भूमिकालेखक-कृष्णचन्द्र-सिंह प्रधान, काठमाडौं, १९७१ (पृ. ६१).
३२. नेपाली, चित्तरञ्जन- खँव्यामया रुवाइ, एटवर्ड फिट्जेरासले गरेको उमर खँव्यामको रुवाईको नेवारी पद्यानुवाद, नेपाल भाषापरिषद्, १९५७ (पृ. ७६).
३३. नेपाली युवक बौद्ध परिषद्- निमन्त्रणा, २ नीतिनाट्यहरूको (संस्कृति विभाग) संकलन, पाटन (?), ?
३४. नेवा, ज्यानबहादुर- संक्षिप्त नेपाल भाषा व्याकरण, पाटन, १९६१.
३५. 'पथिक', पूर्ण- छपा: चित्र, कथा संग्रह, पाटन, १९५७ (पृ. ५६).
३६. पिपाः, सूर्यबहादुर- ह्रस्व-दीर्घमा न्ये, नेवारीका शब्दहरूको ह्रस्व-दीर्घको पद्यमञ्च सवाई, २. पु. म. १९६७ (पृ. १२).
३७. प्रधान, धैरवबहादुर- मध्यकालीन नेपाल, मध्यकालका १७ राजा तथा भादारीहरूको ऐतिहासिक परिचय तथा सांस्कृतिक पक्षहरूको छोट-करी विवरण, काठमाडौं, १९५३ (पृ. ८४).
३८. प्रधान, कुलेन्द्रमान- जीवन-दर्शन, खलिल जिब्रानको 'दि प्रोफेट' को अनुवाद, अनुवाद साहित्यमा 'श्रेष्ठ

निरपा' पुरस्कार प्राप्त, हिमाञ्चल पुस्तक  
भवन, काठमाडौं, १९६६ (पृ. ९२).

३६ प्रधान, जुलेन्द्रमान- नेपालभाषा बाबु साहित्यका इतिहास, नेवारी  
कथा-साहित्यको इतिहासबारे समीक्षा,  
चवसापासा, १९७० (पृ. १९१).

४०. पासापुत्र- खने ६ भक्त मठ, १२ नयाँ कथाहरूको संग्रह, काठमाडौं,  
१९६२ (पृ. ७३).

४१. भाजु, हरिकृष्ण- कविति, २८ कविताको संग्रह, प्रकाशक तथा  
भूमिका-चित्तधर उपासक, काठमाडौं, १९२०  
(पृ. २०).

४२. भिक्षु, अनिरुद्ध- शोक-मीति, मूल पालिको नेवारी गद्यमा शब्दानु-  
वाद र भावानुवाद, धर्मोदय सभा, कलकत्ता,  
१९२१ (पृ. ८०).

४३. भिक्षु, अनिरुद्ध- अम्बुदू सूत्र, १० बौद्ध कथाहरूको अनुवाद,  
धर्मोदय सभा, काठमाडौं, १९६४ (पृ. ३२).

४४. भिक्षु, अमृतानन्द- धम्मपद, मूल पालि सहित नेवारी भाषामा  
अनुवाद, धर्मोदय सभा, कालिम्पोंग १९४३,  
द्वितीय संस्करण, १९२० (पृ. २१०)

४५. भिक्षु, अमृतानन्द- गृही विनय, गार्हस्थ्य धर्म सम्बन्धी ३६ बौद्ध  
लेखहरूको अनुवाद, धर्मोदय सभा, द्वितीय  
संस्करण, सारनाथ, १९४९ (पृ. १०३)

४६. भिक्षु, अमृतानन्द- बौद्ध कहानी, ९ बौद्ध शास्त्रीय कथाहरूको  
संग्रह, धर्मोदय सभा, काठमाडौं, १९२६  
(पृ. ४०).

४७. भिक्षु, अमृतानन्द- सूत्र-संग्रह, १९ बौद्ध सूत्र-साहित्यको अनुवाद  
र व्याख्या, धर्मोदय सभा, काठमाडौं, १९६०

(पृ. ११८).

४८. भिक्षु, अमृतानन्द- गृही विनय, पालिको मूल र नेवारी अर्थ समेत, प्रथम संस्करण, सन् १९४३, तृतीय संस्करण, धर्मोदय सभा, काठमाडौं, १९६७ (पृ. १०२).
४९. भिक्षु, अमृतानन्द- आर्यसत्य, बौद्ध धर्मको दार्शनिक पक्ष उपर्युक्त पक्षको गम्भीर विवेचन, प्रथम सं. सन् १९४४, द्वितीय सं. काठमाडौं, १९६९ (पृ. २३).
५०. भिक्षु, अश्वघोष- माँ-बी सुमन, गद्य + पद्य, काठमाडौं, १९७५ (पृ. ३०).
५१. भिक्षु, अश्वघोष- बौद्ध शिक्षा, बौद्ध ग्रन्थ मण्डलम निकायका अनेक सूत्रहरूको अनुवाद र व्याख्या, आनन्द-कुटी, १९७१ (पृ. ३२).
५२. भिक्षु, अश्वघोष- हृदय परिवर्तन, ६ बौद्ध कथाहरूको संग्रह, धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी, काठमाडौं, १९७२ (पृ. ४१).
५३. भिक्षु, कुमार काश्यप- बुद्ध, धर्म व संघ, बौद्धधर्मको उक्त ३ पक्ष-बारे ३ जनाने लेखेका लेखहरूको संकलन, काठमाडौं, १९७२ (पृ. ४८).
५४. भिक्षु, ज्ञानपुनिक- अभिधर्मार्य संग्रह, पालि मूलको शब्दार्थ र भावार्थ, भाग-१. पाटन, १९७१ (पृ. १९०).
५५. भिक्षु, धर्माशोक- गृहसूत्रा लिसा, नेपाली र नेवारीमा नेपाली बौद्धधर्मका अनेक पक्षबारे विचारहरू प्रश्नोत्तर रूपमा प्रस्तुत, पाटन, १९५७ (पृ. ३२).
५६. भिक्षु, महास्थविर प्रज्ञानन्द- परिल मुत्त, २२ बौद्ध सूत्र र गाथा-भिक्षु, महास्थविर धर्माशोक हरू र तिनको अनुवाद, छँटी संस्क.

पाटन, १९७४ (पृ. ८६).

५७. भिक्षु, बुद्धघोष- बुद्धधर्म सम्बन्धी सामान्य ज्ञान प्रस्तावनी, पाटन, १९६२ (पृ. २८).
५८. भिक्षु, सुदर्शन- बौद्धधर्म हे मानवधर्म, डा. भीमराव अम्बेडकरको 'बौद्धधर्म ही मानवधर्म' भन्ने ग्रन्थको अनुवाद, सम्पा. भिक्षु धर्मरक्षित, काठमाडौं, १९५७ (पृ. ७६).
५९. भिक्षु, विवेकानन्द- श्यामावती, पालि कथाको अनुवाद, पाटन, १९६२ (पृ. ९४).
६०. भिक्षु, सुदर्शन- पालि त्रिपिटक परिचय, पालि त्रिपिटक साहित्यको संक्षिप्त परिचय, काठमाडौं, १९६८ (पृ. १२).
६१. भिक्षु, सुदर्शन- बुद्धकालीन अम्बुड्डीपया छगू परिचय, प्रथम-द्वितीय भाग, बुद्धको समयमा भारतवर्षका राज्यहरूको परिचय, काठमाडौं, १९६८ (पृ. १४+२१).
६२. भिक्षु, सुदर्शन- बुद्ध व बुद्धधर्म, बौद्ध धर्म सम्बन्धी ७ लेखहरूको संग्रह, पाटन, १९७० (पृ. ५८).
६३. भिक्षु, सुबोधानन्द- तेलकटाह गाथा, पालि मूलको नेवारी अनुवाद, काठमाडौं, १९५८.
६४. भीरवगोपाल- मुना रत्ना, विभिन्न कविहरूका ४३ कविताहरूको संग्रह, प्रथम संस्करण, सन् १९४६, तेस्रो संस्करण, नेपालभाषा परिषद्, १९७३ (पृ. ६३).
६५. मानन्धर, कृष्णप्रसाद- स्वप्न सूत्र, बौद्ध ग्रन्थ दीपनिकायका २२ 'मानव', पूर्वबहादुर, साँ, २७ साँ २ २८ साँ सूत्रहरूको पद्यानु- 'हृदय', चित्तधर वाद, धर्मोदय सभा, काठमाडौं १९२८ (अनुवादक) (पृ. ५७).
६६. मानन्धर, डाकुरलाल- पुलांगु म्ये, 'प्राचीन नीति संग्रह', नेपाल

भाषा परिषद्, १९६८, (पृ. ७८).

६३. मास्के, उद्धव- बंदा अनुयात लुमंका, स्वर्गीय पिताको सम्झनामा रचित लोककाव्य, भरतपुर, १९७३ (पृ. ३६).
६४. मिश्र, मदनमोहन- सीताहरण, ११ सर्गको काव्य, खेच प्रकाशन, ललितपुर, १९६० (पृ. १२५).
६६. जोशी, पद्माप्रसाद- नेपालभाषा शब्दरूपावली, नेवारी भाषामा शब्द रूपावलीको सिद्धान्तबारे केही भूमिका (जसो जीमा पनि) र केहीको उदाहरण, काठमाडौं, १९५९ (पृ. २४).
७०. जोशी, पद्माप्रसाद- संक्षिप्त नेपालभाषा शब्दकोश, नेवारी-नेपाली, काठमाडौं, १९५९.
७१. जोशी, पद्माप्रसाद- संक्षिप्त नेपालभाषा शब्दकोशमा ताड्या, अर्पि प्रकाशित कोशको परिशिष्ट भाग, काठमाडौं, १९५९.
७२. जोशी, रत्नध्वज- साहित्यमा मुलबं, नेवारीसाहित्यको विभिन्न पक्षबारे ४ जना लेखकका १० लेखको संग्रह, नेपालभाषा परिषद्, काठमाडौं, १९५२ (पृ. १०७).
७३. जोशी, रत्नध्वज- निबन्ध त्रिभुजः, साहित्य र अन्य विषयका १२ निबन्धहरूको संग्रह, धर्मोदय सभा, काठमाडौं १९५० (पृ. ६९).
७४. जोशी, रत्नध्वज- नेपालभाषा साहित्यमा तिस्रा, 'साहित्यालंकार', नेपालभाषा परिषद्, काठमाडौं, १९७४ (पृ. ८०).
७५. जोशी, लक्ष्मीभक्त- नागरिक शास्त्र, प्रथम भाग, छापीपयोगी

- रूपमा नागरिक घासत्र, साहित्य सेवा खसः,  
काठमाडौं, १९५५ (पृ. ६८).
७९. जोशी, सत्यमोहन— गौतमबुद्ध, एकांकी नाटक, घमौंदय सभा,  
कालिम्पोंग, १९५० (पृ. ३२).
७७. जोशी, सत्यमोहन— छुना खँ, नेवारी उद्यानहरूको कोश, च्वसा-  
पासा, काठमाडौं, १९५८.
७८. जोशी, सत्यमोहन— शुद्ध च्येगु सूत्र, नेवारी शुद्ध लेखने सूत्रहरूको  
विवरण, पाटन, १९५८ (पृ. २७).
७९. जोशी, सत्यमोहन— खँखा व खँबाय, नेवारीको वाक्यांश र वाक्य-  
रुटिको कोश, च्वसापासा, काठमाडौं, १९६२  
(पृ. १४९), (परिशिष्ट, पृ. १६).
८०. जोशी, सत्यमोहन— विक्रम चरित, ईस्वीको सत्रौं शताब्दीको अन्त्य  
शाक्य, हेमराज र अठारौं शताब्दीको बालमीतिर भएका  
(सम्पा.) भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्लले लेखेको  
३ अंके नेवारी नाटकको सम्पादन, पासा  
प्रकाशन, काठमाडौं (?), १९७० (पृ. ११९,  
भूमिका र परिशिष्ट).
८१. जोशी, सत्यमोहन— बेंछबा, ५ दृश्यको नाटक, पाटन, १९७१  
(पृ. ७१).
८२. जोशी, सत्यमोहन— कविचर श्री म. वी. वि. शाहबुवागु "बेंतहे"  
व "हन बेंतहे", श्री म. वी. वि. शाहको  
'उसैको लागि' र 'केरि उसैको लागि' कविता  
संग्रहका १०८ वीत-कविताको नेवारी पद्यानु-  
वाद, पाटन, १९७३ (पृ. १२८).

८३. जोशी, हेमलाल- खड्गसिद्धि, इतिहासमा आधारित विषयवस्तुका  
७ एकाङ्की नाटकहरूको संग्रह, चवसापासा,  
काठमाडौं, १९९३.
८४. जोशी, हेमलाल- सदाशिव, ऐतिहासिक नाटक, चवसापासा, काठ-  
माडौं, १९९५.
८५. जोशी, मा. हेमलाल- रुषा, सामाजिक नाटक, साहित्यका मूलुखा,  
पाटन, १९९६ (पृ. ३९).
८६. जोशी, हेमलाल- खड्ग सिद्धि, ऐतिहासिक एकाङ्की संग्रह, चवसा-  
पासा काठमाडौं, १९९८ (पृ. ३८).
८७. 'यमि', धर्मरत्न- न्याय्य पुचल, कविता संग्रह, काठमाडौं, १९५०  
(पृ. १४).
८८. 'यमि', धर्मरत्न- विश्वन्तरया मचात डान, जालक कयामा आधा-  
रित काव्य, लेखनकाल १९४३, भूमिकाको  
मिति १९५२, नेपालभाषा परिषद्, काठमाडौं,  
१९५७ (पृ. २३).
८९. 'यमि', धर्मरत्न- अहंतमन्ध, १५ सर्गको काव्य, नेपालभाषा परिषद्,  
काठमाडौं, १९६१.
९०. 'यमि', धर्मरत्न- भुकुटी, ऐतिहासिक उपन्यास, 'श्रेष्ठ सिरपा'  
पुरस्कार प्राप्त, प्रथम संस्करण, १९६०, तेस्रो  
संस्करण, १९७३ (पृ. १४४).
९१. रत्न, कुलधर्म- चवर्धमुना, १५ साहित्यिक लेखहरूको संग्रह,  
काठमाडौं, १९५६.
९२. रामनेखर- स्रोतिपाय, ८ कथाको संग्रह, भरतपुर, १९९४ (पृ. १५).
९३. लाकोत, वैकुण्ठप्रसाद- क्षुल्लिचा, अनेक पुराना कविका कविताको  
संग्रह, अनेक साहित्यकारका भूमिकासहित,

नेपालभाषा परिषद्, काठमाडौं, १९५४  
(पृ. ६३).

१४. बज्याचार्य, आदि- स्वयं जातक, करवीर कुमार जातक, महासत्य  
जातक र सुधनराज कुमार जातक कथाको  
वद्यानुवाद, धर्मोदय सभा, काठमाडौं १९५७  
(पृ. ५५)
१५. बज्याचार्य, आदि- संक्षिप्त अवदान व बुद्ध जीवनी कथा, १९  
बीड कथाहरूको अनुवाद, पाटन, १९६२  
(पृ. ११०)
१६. बज्याचार्य, आदिबज्या- शम्भेरचना अलंकार, भाग-१, नेवारी-  
भाषाको व्याकरणका अनेक पक्षको विवरण,  
काठमाडौं, १९५८ (पृ. ७५).
१७. बज्याचार्य, आशाकाजी- कुँवछो नेपाले हःगुर्छो, श्रीमत्सेन्द्रनाथ-  
साई कसरी नेपाल त्वाई थापियो भन्ने  
बंशावलि, लेखो संस्करण, पाटन,  
१९९५ (पृ. ८१).
१८. बज्याचार्य, प. वी. आशाकाजी- महापान बुद्धधर्म, 'नेपाल तीर्थदल  
पुस्तकम्', स्वयम्भू पुराणको  
आधारमा नेपाल उपत्यकाका  
बीड तीर्थहरूको विवरण, पाटन,  
१९७१ (पृ. १९).
१९. बज्याचार्य, प. वी. आशाकाजी- मुरधल-कथा, 'संस्कृतिका महिमा':  
(गणेशराज) पुरानी बंशावलिको अंश, पाटन,  
१९७२ (पृ. ९३).
१००. बज्याचार्य, कमलानन्द- कृष्ण गीतमो, बीड ग्रन्थको आधारमा  
उक्त उपरिबनी आइमाईको कथा



- प्रस्तुत गरिएको खण्ड-काव्य, प्रथम संस्करण, १९६४, द्वितीय संस्करण, १९६६, (पृ. ३५).
१०१. बज्याचार्य, कमलानन्द- विरल बन्वना, संस्कृत श्लोकहरूको नयानुवाद, काठमाडौं, १९६० (पृ. ५).
१०२. बज्याचार्य, पुष्परत्न- क्रीणु लखः लखः, उपलब्धकामा मनाइने १२ चाउपवको परिचय, प्र. सं. १९६४, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं, १९७१ (पृ. ८५).
१०३. बज्याचार्य, पुष्परत्न- लिखंस्त, प्रथम भाग, नेवारी व्याकरणको जोडी, लक्ष्मीभक्त परिशिष्ट, प्र. सं. १९५९, तेस्रो संस्करण, रत्न पु. भ. १९७१ (पृ. ५७).
१०४. बज्याचार्य, कवीन्द्ररत्न- लिखिला, कविता-संग्रह, धर्मोदय समा, काठमाडौं, १९५८.
१०५. बज्याचार्य, पण्डित कविराज- संसार कृति साधन, (यमद्वार ज्योतिष मोहनराज कथा), भाषानुवाद, ललितपुर, १९७१ (पृ. १९०).
१०६. बज्याचार्य, मोहनराज- अष्टमोन्नत कथा, उपोपाख्यान अन्त- गतको उक्त कथाको अनुवाद, ललितपुर, १९७५.
१०७. बज्याचार्य, रत्नबहादुर- बौद्ध प्रथम शिक्षा, बौद्ध शास्त्रका उक्तिहरूको अनुवाद तथा व्याख्या, पाटन, १९७२ (पृ. १३२).
१०८. बज्याचार्य, पं. रत्नबहादुर- धर्मोपाखा, उपर्युक्त बौद्ध शाखाको अनुवाद, पाटन, १९७३ (पृ. २६).
१०९. बज्याचार्य, पं. रत्नबहादुर- गुरुमण्डलार्चन व एकविंशति प्रजा- पारमिता, उक्त दुई बौद्ध ग्रन्थको

- अनुवाद, पाटन, १९७२ (पृ. ३४).
११०. बज्जाचार्य, वर्षवज्ज- छुवाकं, १० जना लेखक कविका कथा, कविता, निबन्ध र नाटकको संकलन, प्रथम संस्करण, काठमाडौं, १९६०, द्वितीय संस्करण, काठमाडौं, १९६३. (पृ. २६).
१११. बज्जाचार्य, वर्षवज्ज- मजिशील महावदान, दोस्रो भाग, बौद्ध (सम्पा.) अवदान कथा, बनेपा, १९६३.
११२. बज्जाचार्य, विजयरत्न- 'पासा' समालोचकविधि पिछ्वाय, सम्पादक-तनोड, काशीनाथ नेपालभाषा लिपिशा सफुवा पिबना मुनि, काठमाडौं (?), १९७७. (पृ. २२).
११३. बज्जाचार्य, विजयवज्ज- नेपालभाषा देवस्तोत्र, २३ स्तोत्र-संग्रह, (सम्पा.) पाटन, १९७४ (पृ. ४४).
११४. 'व्यथित'- प्रतीक्षा, छायावादी कवितासंग्रह, काठमाडौं, १९४६ (पृ. ४८).
११५. "व्यथित"- दिवस-चित्र, १५ कविताको संग्रह, भक्तबहादुर पब्लिशर एण्ड बुक्सलेजर, काठमाडौं, १९४७ (पृ. ६२).
११६. 'व्यथित', केदारमान- छुवाक, कविता-संग्रह, सिद्धिचरणको समालोचनात्मक भूमिका र बालचन्द्र शर्माको नेपाली भूमिकाको अनुवाद समेत, नेपालभाषा परिषद्, काठमाडौं, १९७० (पृ. ३०).
११७. वैद्य, करुणाकर- नेपालभाषा-नेपालीया शिक्षा, नेवारी-अंग्रेजी नेपाली र हिन्दीका पर्यायवाची शब्दहरूको संग्रह, काठमाडौं, १९२६ (?), (पृ. ७४).

११८. वैद्य, करणाकर- नेपालीयानु पुलां बाखं, नेपाल उपत्यकाका २१ लोककथाहरूको सम्पादन, प्रथम संस्क. १९२८, तृतीय संस्करण १९६६ (पृ. १३४).
११९. वैद्य, जनकलाल- कल्पाणी, स्वस्थानीको कथाको आधारमा लिखित नाटक, पाटन, १९६७ (पृ. ६२).
१२०. वैद्य, धनकुण्ड- बुद्ध बन्दना, ४ पुराना स्तोत्रको पद्यानुवाद, बलम्बू (?), १९६७ (पृ. ३६).
१२१. वैद्य, विद्या- बकुला पात्रु, केटाकेटीका लागि लेखिएका १४ सरल कविताको संग्रह काठमाडौं, १९६६ (पृ. ३६).
१२२. सामर, तुलाधर पुष्परत्न- सुबोध नेपालभाषा व्याकरण, काठमाडौं, १९६२, तृतीय संस्करण, काठमाडौं, १९७३ (पृ. १२५).
१२३. साय्मि, घुस्वां- वासा, उपन्यास, काठमाडौं, १९२८ (पृ. १४४).
१२४. साय्मि, घुस्वां- मूस्वां, १२ लघुकथा-संग्रह, काठमाडौं, प्रकाशन तिथि-? (पृ. २३).
१२५. साय्मि, भरत- बाखं-समालोचना, नेवारी कथा साहित्यको (सम्पा) ६ जना लेखकका समालोचनात्मक लेख-संग्रह, पल्पसा साहित्य-कम, काठमाडौं, १९७५ (पृ. १४६).
१२६. सि, लोकमान- नेपालभाषा व्याकरण, काठमाडौं, १९५५ (पृ. १०६).
१२७. सिंह, दुर्लभलाल- किकिया, साना कथाहरूको संग्रह, चवसापाना, काठमाडौं, १९७१ (पृ. ६१).
१२८. सिंह, परशेबहादुर- चर्पेट पञ्जरिका, श्री संकराचार्यको प्रसिद्ध स्तोत्रको नेवारी पद्यानुवाद, प्रकाशक-कवि-प्रसाद गौतम, काठमाडौं, १९४६ (पृ. ६).

१२९. सिंह, फरीदहापुर- जीवन-सुखी, ४७ श्लोकको धार्मिक कविता, काठमाडौं, १९५०.
१३०. सिंह, फरीदहापुर- कपू-भयोक्षया, रामायणको केही अंशमा आधारित छण्ड काव्य, काठमाडौं, १९५४ (पृ. ३४).
१३१. सिंह, फरीदहापुर- नेपाली बिहार, दुई छण्डमा अनेक कवि-हस्तका १७ कविताको संग्रह, प्रथम संस्करण, काठमाडौं (?), १९३९, द्वितीय संस्करण, काठमाडौं, १९७६ (पृ. २० + १४).
१३२. सिद्धिदास, कवि- सरल छन्द बोध व सूक्ष्म छन्द, शास्त्रीय छन्दहरूमा कविका कुटकर रचनाहरू, धर्मोदय सभा, कालिम्पोंग, १९७१ (पृ. ३२).
१३३. मुद्रिका, हेराकाजी- विरलन गुण गान व बुद्धधर्म सम्बन्धी सामान्य ज्ञान, अनेक कविका ४० भजन र बुद्धधर्म सम्बन्धी सामान्य ज्ञान, द्वि. संस्करण, पाटन, १९७१ (पृ. ४२ + ६८).
१३४. 'सेवक', आशाकाजी- वरिष्ठा-मुना, ३५ वना जति कविका ४० कविताहरूको संग्रह, वनेपा, १९५९ (पृ. ४४).
१३५. शाक्य, धर्मरत्न- खुद्रक पाठ, मूल पातिसहित नेवारी अनुवाद, गुप्तपुर बिहार विमूली, १९६८ (पृ. ५४).
१३६. शाक्य, हेमराज- शिवदेव संस्कारित छे कुसि श्रीचन्द्रवर्ण महा-बिहार, पाटनको उक्त नामको बिहारको संक्षिप्त परिचय, पाटन, १९७० (पृ. ३०).
१३७. शास्त्री, मुकराज- नेपालभाषा व्याकरण, ब्रह्मचारी मुकराज शास्त्री विशाभूषण (विद्याव्रतस्नातक महा-

- विद्यालय गुरुकुल सिकन्दराबाद, भारत),  
 'श्रीराज दीवज माधवराज जोशीवा आत्मज'  
 भनी लेखकको परिचय दिइएको, 'श्रीचन्द्र  
 ग्रन्थमाला-१' काठमाडौं, १९२८.
१३८. श्यामशेर, मैथंकर- आर्य-सिद्धान्त, श्रीलंकाका भिक्षु मैथेय  
 (मैथेय्य) को रचनाको अनुवाद, काठमाडौं,  
 १९५८ (पृ. २९).
१३९. श्यामशेर, सुदर्शन- राष्ट्रपाल, इतिहासमा आधारित धार्मिक  
 विषयवस्तुको नाटक, धर्मोदय सभा, काठ-  
 माडौं, १९५८.
१४०. श्यामशेर, सुदर्शन- सप्त सत्पुरुष धन, स्वविरवादी बौद्ध धर्मको  
 आचार विचार सम्बन्धी लेखहरूको संग्रह,  
 अखिल नेपाल भिक्षु महासंघ, पाटन, १९६२.
१४१. श्यामशेर, सुदर्शन- आसंका, गोर्खाको इतिहासको एक अंश  
 (पृथ्वीपतिवाहको काल सम्बन्धी) को  
 घटनामा आधारित ३ अंकको नाटक,  
 काठमाडौं, १९७१ (पृ. ११५).
१४२. श्यामशेर, सुधन- निमी जातक, उक्त बौद्ध जातकको अनुवाद,  
 काठमाडौं, १९७५ (पृ. ३६).
१४३. श्रेष्ठ, चन्द्रमान- अंकनवित, नेवारी माध्यमबाट प्रारम्भिक  
 अंकनवित सिकाउने ग्रन्थ, नेपालभाषा परिषद्,  
 १९५५ (पृ. १२७).
१४४. श्रेष्ठ, पुष्पमुन्दर- पुर्लापु म्ये पुषः, पुराना स्तोत्रहरूको संकलन,  
 चौपडा (?), १९७५ (पृ. २४).
१४५. श्रेष्ठ, भगवतीप्रसाद- नेपालभाषा सामान्यज्ञान, नेपालभाषा परि-  
 षद्, काठमाडौं, १९६० (पृ. २०६).

१४६. श्रेष्ठ, मनमोहन- पद्मकाया स्वप्न का, ईश्वरानन्दका तीन नाटक-  
का समालोचना, पाटन, १९६७ (पृ. ४७).
१४७. श्रेष्ठ, लोकमान- नेपालभाषाया स्वयः, नेवारी भाषा र व्याक-  
रण सम्बन्धी, पाटन, १९५२.
१४८. श्रेष्ठ, स्वयम्भुलाल- क्रिजि, नेपालका अनेक जातिको संस्कृति  
र भाषाबारेका १२ लेखहरूको संग्रह,  
ज्यसापासा, १९६८ (पृ. १७३).
१४९. श्रेष्ठ, सिद्धिचरण- सिस्वन, कविता संग्रह, काठमाडौं, १९५०.
१५०. 'हृदय', चित्तधर- हृदय-कथा, कविता-संग्रह, काठमाडौं, १९४७.
१५१. 'हृदय', चित्तधर- बध्नुवाहन, ९ सर्गको खण्डकाव्य, लेखकले  
गुरु श्रीयोगबीरसिंहलाई समर्पण गरेको, काठ-  
माडौं, १९४६ (पृ. ४४).
१५२. 'हृदय', चित्तधर- न्हृणु स्वां, कविता संग्रह, काठमाडौं, १९४६  
(पृ. ११).
१५३. 'हृदय', चित्तधर- अन्तर ध्वनि, सरल भावका २३ कविताहरूको  
संकलन, काठमाडौं, १९४६ (पृ. ३२).
१५४. 'हृदय', चित्तधर- वाकः सिवाद्या, १२ कविताको संग्रह, भूमिका  
लेखक सिद्धिचरण श्रेष्ठ, नेपालभाषा परिषद्,  
काठमाडौं, १९५० (?)
१५५. 'हृदय', चित्तधर- योगमुद्रा, योगबीरसिंहका २६ भजनहरूको  
(सम्पा.) सम्पादन-संकलन, नेपालभाषा परिषद्, काठ-  
माडौं, १९५१.
१५६. 'हृदय', कविकेशरी चित्तधर- महाचीने नेपाल-संस्कृति,  
लेखकको चीनयात्राको वृत्तान्त,  
काठमाडौं, १९६४ (पृ. ७२).
१५७. 'हृदय', चित्तधर- धर्मादित्य धर्माचार्य व नेपालभाषा व ध्वया

साहित्य, साहित्यसेवी धर्मादिपत्र (ई. १९०२-१९६३) को जीवन र देन तथा नेवारी साहित्य सम्बन्धी विविध पक्षको विश्लेषण, नेपालभाषा साहित्य घोषठी कलकत्ता, १९६४ (पृ. ४६).

१५८. 'हृदय', चित्तधर- 'सिद्धिदास' भन्नु भिन्नाय् व शिवविलास बाखं, महाकवि सिद्धिदास अमात्यको जीवनी (पृ. १-१०) र उनको शिवविलास नामक कथा (पृ. ११-२५), कलकत्ता, नेपालभाषा साहित्य घोषठी, १९६७.
१५९. 'हृदय', चित्तधर- महासत्य, श्री ५ राजेश्वरविक्रम शाहले बनाएको भनिने यो पूर्व १ नं. मा नामुढामा रहेको प्रसिद्ध नमोबुद्ध चैत्यको उत्पत्ति सम्बन्धी कथानकलाई नाटकको रूपमा प्रस्तुत, काठमाडौं, १९६७.
१६०. 'हृदय', चित्तधर- निमनः वी, उपन्यास, काठमाडौं, १९६८ (पृ. १०७).
१६१. 'हृदय', चित्तधर- अथ नं जिनि वैंत, काव्य, काठमाडौं, १९६८ (पृ. २२).
१६२. 'हृदय', चित्तधर- डापरी, १० कथाको संग्रह, काठमाडौं, १९७० (पृ. ८२).
१६३. 'हृदय', चित्तधर- नेपालभाषा साहित्यका ज्ञातः, नेवारी भाषाका ई. १९०४ देखिका अभिलेखिक र साहित्यिक रचनाहरूको विवरणात्मक सम्पादन, नेपालभाषा परिषद्, काठमाडौं, १९७१ (पृ. २६७).